

Jan Szpet¹

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Teologiczny

Tradycja katechizmów i podręczników katechetycznych w Wielkopolsce

Z chwilą przybycia na dwór księcia Mieszka I księżniczki Dąbrówki rozpoczęła się chrystianizacja Polski. Przybyli z Czech duchowni katolicycy rozpoczęli historię nauczania wiary chrześcijańskiej w obrządku łacińskim. Głównym misjonarzem, który organizował i prowadził działalność misyjną oraz nauczanie religijne był biskup. Silny punkt oparcia stanowiły także zakony przygotowujące zakonników do głoszenia Słowa Bożego, znana jest powszechnie rola benedyktynów². Relacje źródłowe na temat tej działalności są skromne. Krótka wzmianka w *Kronice* Thietmara o wysiłkach biskupa Jordana zaznacza: „ich pierwszy biskup Jordan ciężką miał z nimi pracę, zanim niezmordowany w wysiłkach, nakłonił ich słowem i czynem do uprawiania winnicy Pańskiej”³.

1050. rocznica powstania w Poznaniu najstarszej diecezji w Polsce stanowi okazję do retrospektywnego spojrzenia na działalność katechetyczną prowadzoną w Kościele poznańskim. Przedmiotem zainteresowania będą wybrane najbardziej reprezentatywne dla poszukiwań poszczególnych epok katechizmy — pomoce katechetyczne powstałe w Kościele poznańskim. Były one wykorzystywane — jak wynika z analizy ich nakładów oraz miejsc zastosowania — nie tylko w Wielkopolsce⁴.

¹ Ksiądz prof. dr hab. Jan Szpet — wykładowca Wydziału Teologicznego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, specjalista w dziedzinie katechetyki (szpet@amu.edu.pl).

² Zob. J. Kłoczowski, *Wspólnoty zakonne w średniowiecznej Polsce*, Lublin 2010, s. 19–77.

³ J. Wolny, *Z dziejów katechezy* [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 1, red. M. Recho-wicz, Lublin 1974, s. 167.

⁴ Wykorzystano: J. Szpet, *W służbie Bogu i człowiekowi. Wybrane obszary wkładu Wielkopolan w katechezie*, Poznań 2016.

Wyjaśnienia terminologiczne

Dyrektorium ogólne o katechizacji z 1997 roku w III części poświęconej pedagogii wiary mówi:

Kościół opracował w ciągu wieków niezrównany skarb pedagogii wiary, przede wszystkim świadectwo katechetów i katechetek oraz świętych; różnorodność dróg i właściwych form komunikacji religijnej, jak katechumenat, katechizmy, przewodniki życia chrześcijańskiego; drogie dziedzictwo nauk katechetycznych, kultury wiary, instytucji i posług na rzecz katechezy. Wszystkie te aspekty tworzą historię katechezy i pełnoprawnie wchodzi do pamięci wspólnoty i działalności katechetycznej (DOK 141)⁵.

Za katechizm uważa się szczególnie rodzaj książki wiary, książki dostarczającej fundamentalną wiedzę odnośnie do zasad wiary i moralności chrześcijańskiej. Wśród jego funkcji wymienia się: inicjację do wiary, regułę wiary, wyjaśnienie Tradycji⁶, za pomocą pytań i odpowiedzi lub krótkich pouczeń. Katechizm budował zręby postawy wiary, wprowadzając w życie sakramentalne i modlitwę, zachęcając do dobrych uczynków i praktyk ascetycznych. Adresatami byli duchowni, którzy posługiwali się nim w nauczaniu, lub wierni, a z momentem wprowadzenia nauczania religii w szkole — też uczniowie.

⁵ W tym kontekście należy przywołać stwierdzenie Ogólnej Instrukcji Katechetycznej z 1971 roku, która w rozdziale IV poświęconym pomocom katechetycznym wymienia m.in. katechizm, stwierdzając, że publikacjom wydanym przez władzę kościelną należy przypisać największą wagę. „Ich zadaniem jest podać skrótowo i praktycznie treść objawienia i chrześcijańskiej tradycji oraz główne elementy, które mają służyć działalności katechetycznej, to jest wychowaniu osobowemu wiary” (DCG 119). Dyrektorium ogólne o katechizacji z 1997 roku w części V, mówiąc o organizacji duszpasterstwa katechetycznego, wskazuje: „istnieją narzędzia robocze o zastosowaniu bezpośrednim, które są wykorzystywane w katechizacji. Na pierwszym miejscu należy odnotować teksty dydaktyczne, które są przekazywane bezpośrednio do rąk katechumenów i katechizowanych. Użytecznymi pomocami są ponadto przewodniki dla katechetów, a w przypadku katechezy dzieci, dla rodziców [...] Kryterium inspirującym tych narzędzi roboczych powinna być podwójna wierność Bogu i osobie ludzkiej, która jest podstawowym prawem całego życia Kościoła. Chodzi tu o umiejętność połączenia doskonałej wierności doktrynalnej z głębokim przystosowaniem do człowieka, przy uwzględnieniu psychologii wieku i kontekstu społeczno-kulturowego, w jakim on żyje” (DOK 283). W numerze 119 Dyrektorium dodaje: „Kościół zawsze podawał sformułowania wiary, które w krótkiej formie zawierały istotę tego, w co wierzy i czym żyje: teksty nowotestamentalne, symbole lub wyznania wiary, formuły liturgiczne, modlitwy eucharystyczne. Później okazało się potrzebne podanie szerszego wyjaśnienia wiary, na sposób organicznej syntezy, za pośrednictwem katechizmów, które w ostatnich wiekach zostały opracowane w licznych Kościołach lokalnych. W dwóch momentach historycznych, z okazji Soboru Trydenckiego i w naszych czasach, uznano za uzasadnione podanie organicznego wykładu wiary za pośrednictwem katechizmu o charakterze uniwersalnym, jako punktu odniesienia dla katechezy całego Kościoła. Tak bowiem postąpił papież Jan Paweł II, promulgując 11 listopada 1992 r. Katechizm Kościoła Katolickiego” (DOK 119).

⁶ Por. W. Langner, *Katechizm (kryteria)* [w:] *Słownik Katechetyczny*, red. J. Gevaert, K. Miśiaszek, Warszawa 2007, s. 470–473.

Do czasu powstania katechizmów pisanych nauczanie odbywało się ustnie. Obok wspomnianego podstawowego znaczenia i wykorzystania katechizmu należy wskazać, że refleksja nad nim pojawiała się w kontekście zjawiska kryzysu znajomości prawd wiary, klimatu reformy katolickiej i protestanckiej (np. w latach 1497, 1546–1571, po roku 1958, 1965, 2011), niedostatecznych ilości treści doktrynalnych w katechezie⁷, a na terenie Wielkiego Księstwa Poznańskiego także szanse nauczania języka polskiego⁸. W języku potocznym terminem katechizm posługiwano się na określenie spotkań katechetycznych organizowanych na terenie parafii przygotowujących do I Komunii św.

Katechizmy od średniowiecza przyjęły dialogową formę przekazu: pytań i odpowiedzi. Wynikała ona z samego pojęcia katechezy⁹, ale i posiadała tradycję w nauczaniu od czasów Alkuina (ok. 730–804), który w swoich pismach posługiwał się tą metodą (rozmowy ucznia stawiającego pytania i nauczyciela), a swój program nauczania oparł na programie siedmiu sztuk wyzwolonych, przywracając w nich klasyczne metody edukacji.

Do największych ośrodków wydających katechizmy należy zaliczyć: Kraków, Wilno, Warszawę, Kalisz, Lwów, Braniewo, Poczajów, Poznań i Supraśl¹⁰.

Podręcznik jako pomoc poznania i wychowania w nauczaniu religii powstał zawsze w określonej epoce. Był wyrazem określonej koncepcji dydaktycznej. Przejawiała się ona w warstwie merytorycznej, doborze materiału uwarunkowanego zainteresowaniami i potrzebami epoki, kierunkiem wychowawczym lub dydaktycznym ośrodka, w którego łonie powstawał, wyrażając najbardziej aktualne lub wchodzące na rynek koncepcje dydaktyczne.

W dziejach podręcznika wskazuje się trzy sytuacje dydaktyczne, w których tendencje wychowawcze określały rolę podręcznika. Herbartyzm kładł nacisk na przekaz wiedzy z pewnym niedowartościowaniem elementów wychowawczych i praktycznych. Podręcznik wówczas to werbalny przewodnik do świata wiedzy. Tendencja ta żywa była również w nauczaniu religii. Opracowywane podręczniki

⁷ Zob. też W. Osiał, *Historia katechizmu. Geneza i rozwój katechizmu w Kościele katolickim od I do XVI wieku*, Warszawa 2013, s. 11; J. Wolny, *Z dziejów katechezy*, s. 203; L. Bernacki, *Najdawniejszy pomnik katechizmu polskiego*, „Pamiętnik Literacki”, 9 (1910), s. 317–319; J.Z. Słowiński, *Katechizmy katolickie w języku polskim od XVI do XVIII wieku*, Lublin 2005, s. 78–79.

⁸ Zob. *Język polski w nauce religii (1887–1895)*, OA VIII 53.

⁹ „Od chwili swoich jerozolimskich narodzin w dniu Pięćdziesiąticy Kościół trwa w nauce Apostołów, a trwanie takie oznacza spotkanie w wierze tych, którzy nauczają, i tych, którzy bywają nauczani. To jest właśnie katecheza, wedle greckiego słowa *katecheō*. Słowo to znaczyło pierwotnie wołać z góry (ex alto), również wywoływać echo (*kata* — z góry; *ēcheō* — brzmieć, wypowiadać). Późniejsze znaczenie: pouczać (gdy głos nauczyciela jest świadomym niejako echem pytania ucznia, a odpowiedź ucznia — echem nauczyciela). To ostatnie wyjaśnienie jest ważne, gdyż wskazuje, że pouczenie, jakim jest katecheza, dokonuje się nie tylko w sposób jednostronny, jako wykład, ale także w drodze rozmowy, poprzez pytania i odpowiedzi”. Zob. Jan Paweł II, *Wierzę w Boga Ojca Stworzyciela*, Citta del Vaticano 1987, s. 13–14.

¹⁰ W. Pawlik, *Katechizmy w Rzeczypospolitej od XVI do XVIII wieku*, Lublin 2010, s. 72.

w XIX i początku XX wieku przyjęły wyraz katechizmu pytań i odpowiedzi, wymagając od ucznia pamięciowego opanowania formuł i definicji. W 1. połowie XX wieku zaznaczyło się ożywienie poszukiwań w zakresie aktywnych form nauczania i wychowania religijnego. Podręczniki dla ucznia okresu międzywojennego pozostały skrótem podręczników teologicznych, kładąc nacisk na neoscholastyczną treść przekazu. Do końca lat 60. XX wieku podręcznik składał się z czterech części: biblijnej, historycznej, aktualnej — z życia Kościoła — i liturgicznej. Zmiana struktury następowała w 2. połowie XX wieku. Aż do początku lat 70. XX wieku w Polsce zasadniczo podstawowymi podręcznikami do nauki religii były: katechizm i historia biblijna. Na Zachodzie już po II wojnie światowej próbowano odejść od tego typu podręczników. Chodziło o ubogacenie i wykorzystanie nowych możliwości oraz komunikatywność podręcznika. Obok zmian akcentów w przekazie treści zmieniała się szata graficzna. Podręcznik rozpoczął odgrywać też inną nową rolę — roboczą. Wpływały na to przemiany zachodzące w świecie i ludziach: cywilizacyjne, kulturowe, społeczno-polityczne, sekularyzacji katechezy, obrazu Kościoła, sposobów przekazu.

XV wiek

Pierwsze teksty katechizmowe i „Modły katechizmowe”

Nauczanie katechetyczne po przyjęciu chrześcijaństwa opierało się na karolińskim programie nauczania religijnego, który funkcjonował w ogólnym zarysie do czasów IV Soboru Laterańskiego¹¹. Niektóre z pozostawionych pism, stanowiące cenną pomoc w przekazie nauki chrześcijańskiej, można uznać za prawzory późniejszych katechizmów Kościoła. Synod prowincjonalny arcybiskupa gnieźnieńskiego Jakuba Świnki z 1285 roku postanawiał,

aby wszyscy kapłani w czasie niedzielnej sumy odmówili Symbol, Modlitwę Pańską i Pozdrowienie Anielskie, a po odśpiewaniu Symbolu, niech zamiast kazania wykładają treść owych modlitw po polsku i zapowiedzą święta, przypadające w następującym tygodniu. Jeśli wśród duchownych byłoby biegli w komentowaniu Pisma św., to niech wykładają niedzielną Ewangelię, zachęcają wiernych do pełnienia dobrych uczynków i do unikania wad oraz do uczestniczenia w służbie Bożej, albo przynajmniej niech nakładają ich do zobaczenia Ciała Pańskiego¹².

¹¹ Zob. J. Wolny, *Z dziejów katechezy*, s. 166.

¹² Tekst łaciński w: KDW. Tekst polski za: J. Wolny, *Materiały do nauczania wiary w Polsce średniowiecznej*, „*Analecta Cracoviensia*” 27 (1995), s. 653–659, tu: s. 656–657; Zob. też L. Bernacki, *Najdawniejszy pomnik... Do zabytków piśmiennictwa niemieckiego należy kilkustronicowy Katechizm z Weissenburga prawdopodobnie z 789 roku. Na jego treść składa się: Modlitwa Pańska z dość obszernym komentarzem, wykaz grzechów głównych (dwadzieścia), Symbol apostołski, Symbol atanażański i hymn mszalny Gloria. Zob. R. Murawski, *Historia katechezy*, cz. II, t. I: *Katecheza w średniowieczu*, Warszawa 2015, s. 150–151.*

Biskupi na synodach diecezjalnych mieli wykładać duchownym o sakramentach świętych i wyjaśniać poszczególne artykuły wiary, aby oni mogli wykładać je wiernym. W związku z napływem ludności niemieckiej i germanizacją w Wielkopolsce statuty mówiły o objaśnianiu in polonico, zamiast słów in vulgari (w języku ludowym, tj. ojczystym).

Pierwsze teksty o charakterze katechetycznym na ziemiach polskich powstały w XV wieku. Z tego okresu pochodzi zapis rękopiśmienny modlitw odmawianych przez kapłana z ludem po kazaniu. Składa się z: Modlitwy Pańskiej podzielonej na siedem próśb, Pozdrowienia Anielskiego (pierwszej części), Symbolu apostołskiego, Dekalogu, Dwóch przykazań miłości, Złotej reguły (nazwanej *lex naturae*), Siedmiu grzechów głównych. Już w połowie XV wieku powstały tzw. „Modły katechizmowe” stanowiące części składowe katechizmu, ale nim nie były. Nie nazywano ich katechizmami. Zamieszczane teksty modlitw zostały natomiast przejęte przez późniejsze katechizmy¹³. Termin katechizm w tytule książki pojawił się w XIV wieku¹⁴, w tekście pojawił się już w roku 1327¹⁵.

Teksty modlitw były owocem zaleceń synodów diecezjalnych (np. w Gnieźnie z lat 1407–1411, 1456), przypominając duchownym o obowiązku nauczania na pamięć i wyjaśniania w języku polskim prawd wiary. Nakazywały nauczać: Wierzę w Boga, Ojczy nasz, Zdrowaś Maryjo, Dekalogu. Element ten uwydatniał się też na przykład we wprowadzeniach do pomocy dydaktycznych — katechizmów polskich od XVI wieku.

XVI wiek

Enchiridion Antoniego z Napachania i *Nauka prawego chrześcijanina* Benedykta Herbesta

Wiek XVI znaczący był rozwijającym się humanizmem, a w drugiej połowie rozprzestrzeniającymi się poglądami protestanckimi. Dostrzegalna była ignorancja religijna. Odczuwano potrzebę obrony wiary, która dokonywała się na dwóch

¹³ Zob. K. Mazurkiewicz, *Benedykt Herbest. Pedagog — organizator szkoły polskiej XVI wieku, kaznodzieja — misjonarz doby Reformacji*, Poznań 1925, s. 191–193. K. Mazurkiewicz publikuje ten sam tekst poświęcony katechizmowi: *Podręcznik religii (Katechizm) Herbesta*, w: tenże, *Benedykt Herbest...*, s. 190–230 oraz tenże, *Najstarszy katolicki katechizm polski*, „Przegląd Teologiczny” 6 (1925) 2, s. 187–220.

¹⁴ *The Lay Folks' Catechism or the English and Latin versions of Archbishop Thoresby's Instruction for the People together with a Wycliffite Adaptation of the same and the corresponding canons of the Council of Lambeth. With Introduction, Notes, Glossary, and Index by the late Thomas Frederic Simmons M.A. [...] and Henry Edward Nolloth D.D. [...]*, London 1901.

¹⁵ Zob. A. Amato, *Il catechismo nella storia della Chiesa. Un sintetico sguardo storico [w:] Catechismo della Chiesa Cattolica Testo integrale e commento teologico*, a cura di R. Fisichella, Casale Monferrato 1993 s. 548.

plaszczynach. Pierwszą była troska o czystość przekazywanej nauki wiary, drugą zaś ukierunkowanie na walkę z negatywnymi wpływami nauki pochodzącej od ruchów protestanckich. W Wielkopolsce, sąsiadującej z Niemcami, szczególnie intensywnie głoszone i rozwijano nowinki protestanckie. „Szczególnie kołowało się od przeróżnych herezj. [...] Zaroiło się od Husytów, Braci Czeskich, Luteranów, Kalwinów, Anabaptystów, Arjanów”¹⁶. Apogeum osiągnęło to w 1560 roku. Już

w 1554 r. kapituła donosi biskupowi, że tak już porośli w pierze, że w domu Jakóba Ostroga za murami miasta odbywają publicznie zebrania i nabożeństwa, a występują tak zajadle przeciwko kościołowi i duchowieństwu, że nawet biskupowi jawnie złorzeczą i urągają [...] kościoły katolickie pustoszeją, zabierają je innowiercy, księża-apostaci pozostają nieraz na swych stanowiskach i tajnie lub jawnie karmią lud fałszywymi dogmatami¹⁷.

Żywa była troska o edukację dzieci, młodzieży i dorosłych, o których przypomniał Sobór Trydencki czy już wcześniej V Sobór Laterański, aby wraz z przekazem ogólnej wiedzy nauczać również o wierze. Powodowało to troskę o kadre szkół. Ani w Krakowie, ani w Poznaniu szkoły nie zatrudniały tak wybitnych profesorów jak innowiercze placówki zagraniczne. Stąd inicjatywy biskupa posiadającego na swoim terenie szkołę wyższą, by pozyskać wybitnych profesorów. Tak było i w Poznaniu. Biskup zabiegał o sprowadzenie ich celem wykształcenia duchowieństwa do walki z nowinkami — herezjami.

Wiek XVI to era katechizmów. Ukazały się między innymi katechizmy humanizmu chrześcijańskiego Erazma z Rotterdamu, Marcina Lutra (1529), św. Piotra Kanizjusza (1555–1559), Katechizm Soboru Trydenckiego — Katechizm Rzymski (1566), Edmunda Augera (1563), Roberta Bellarmina (1597–1598) czy *Confessio Catholicae fidei christiana* Stanisława Hozjusza (1553–1557) zyskujący międzynarodową sławę. Wyznaczały one kierunek nauczania aż po XIX i początek wieku XX.

Odpowiedzią na pojawiające się katechizmy po stronie protestanckiej w Wielkopolsce były dzieła katolickie. I tak w Poznaniu kaznodzieja poznański i profesor Lubranscianum Walenty Wróbel wydał *Propugnaculum Ecclesiae adversus varias sectas* (1536) i *Opus quadragesimale* (1537), a Antoni z Napachania *Enchiridion, to jest książki ręczne o nauce chrześcijańskiej, czego się chrześcijański człowiek drzeć ma, czasu niniejszej różności wiary* (Kraków 1558) w drukarni Scharffenberga. Tytuły dzieła Antoniego podane są w języku łacińskim, tekst w języku polskim. Składa się z 12 rozdziałów: 1. O Kościele, iż jest jeden niepodzielny i Apostolski. O przełożeniu Piotra i jego namiestników, 2. O Piśmie świętym, 3. O Mszy, że jest ofiarą, 4. Okazanie z Pisma, że dosyć

¹⁶ K. Mazurkiewicz, *Benedykt Herbst...*, s. 174.

¹⁷ Tamże, s. 175.

jest ludziom prostym przyjmować Ciało Boże i Krew pod samą osobą chleba, 5. O chwale Bożej, 6. O wzywaniu świętych, 7. O usprawiedliwieniu, 8. O ślubach, iż pełnione być mają i o tem, że kapłani w czystości żyć mają, 9. O poście, 10. O czyścću, 11. O sprawach ludzkich, iż od nas chowane być mają, 12. Iż Msze po łacinie, a nie po polsku mają być miane¹⁸. Jest to jeden z najstarszych tekstów katechizmowych w języku polskim.

Wobec kryzysu Akademii kapituła poznańska domagała się w 1561 roku od biskupa Andrzeja Czarnkowskiego, by pozyskał zdolnych magistrów oraz wyznaczył im dostatnie pobory. Biskup zwrócił uwagę między innymi na Benedykta Herbesta. Mimo że przestrzegano Poznań przed Herbestem, uważając, że miasto to zwykło aprobować tylko uczciwość i prawdę, zajęcia rozpoczął on w 1563 roku, kiedy też został kanonikiem katedralnym oraz kaznodzieją katedralnym z prebendą w Jankowie. Kazania Benedykta Herbesta ożywiły przybywanie wielu do katedry: „to nie teoretyczne tylko elaboraty, ale zaczerpnięte z życia i sięgające w życie refleksje, ściśle obrachunki sumienia, indywidualne i narodowe”¹⁹, łącznie z kazaniem rozpoczynającym synod diecezjalny w 1564 roku.

W 1566 roku ukazało się dzieło Benedykta Herbesta, którego tytuł zamieszczony na stronie tytułowej brzmiał: *Nauka prawego chrześcijanina przez Herbesta Kaznodzieje i Kanonika Poznańskiego napisana. Jako pożyteczne są człowiekowi chrześcijańskiemu te księgi, patrz na drugiej stronie. Zaiste są jakoby cornucopie (iż w nich wszystkie potrzebne rzeczy najdzie) człowieka chrześcijańskiego. Przedmowa też jaśnie i dowodnie pokaże, która jest prawa wiara chrześcijańska. Z rejestrem dostatecznym. W Krakowie: u Mateusza Siebeneichera. Roku 1566.* Uznaje się je za najstarszy katechizm w języku polskim. Zadania publikacji autor przedstawił jako „pożytki”, zamieszczając je na odwrocie strony tytułowej. Katechizm miał pomagać w rozwiązywaniu wątpliwości w wierze, powinien służyć czytaniu domowemu, zwłaszcza w dni świąteczne, służyć pomocą w różnych potrzebach duchowych, gdy ktoś przygotowywał się do spowiedzi lub innych sakramentów świętych, a także kapłanom, przede wszystkim kaznodziejom. W tym celu na marginesach autor zamieścił odpowiednie notatki, skróty argumentów, wskazówki dotyczące Pisma św., dzieł Ojców Kościoła. Do duchownych Herbest zwracał się po łacinie.

Adresatów katechizmu wskazał w dwóch *Przedmowach*. W pierwszej zwracał się ku „Wielmożnym Szlachetnym Panom, Radzie y Rycerstwu Królestwa Polskiego”. Adresowana gotykem do szlachty i duchowieństwa zawierała traktat *De ecclesia catholica* w rozbudowanej formie uzasadniający prawdziwość nauki katolickiej, ale i pytający, który jest prawdziwy Kościół Chrystusa. Stanowi to na 59 stronach treściwy traktat teologii fundamentalnej, a wartość dodatko-

¹⁸ Zob też. J. Linetty, *Antoni z Napachania 1494–1561 rektor Akademii Krakowskiej*, Napachanie 2015, s. 59–65.

¹⁹ K. Mazurkiewicz, *Benedykt Herbest...*, s. 187.

wą dodaje napisanie go w języku polskim. Herbest w traktacie rozwinął raczej historyczno-teologiczne istnienia wiary Chrystusowej w Kościele katolickim. Rysował w nim korzenie Kościoła, odwołując się do Starego Testamentu. Tekst miał charakter apologetyczny. Druga *Przedmowa*, znacznie krótsza, licząca tylko 18 stron, drukowana czcionką łacińską podczas gdy całość była drukowana gotykiem, adresowana była „Do Panów Mieszczan i do wszystkiego Pospólstwa chrześcijańskiego napominania”. Stanowiła zachętę do pobożnego praktykowania wiary, walki z grzechami i posłuszeństwa wobec przewodników duchowych. Herbest zaznaczył, że „dla pospolitego człowieka najwięcej podjąłem tę pracę”, „każdą rzecz ku tej pobożności wiodę i staczam [...] nie chciałem się nazbyt szerzyć, skracałem rzecz, im najlepiej być mogło, a nic takiego, co jest pożytecznego i potrzebnego człowiekowi pospolitemu, nie chciałem opuścić. Kto przeczyta, iż tak jest, Panu Bogu niechaj za to dziękuje, a w czemby też trafiło mi się potknąć, na krewkość i niedoskonałość ludzką niechaj pamięta, a Pana Boga za mnie prosi”. Uważał, że chociaż nauki były przeznaczone głównie do niższych stanów nieznających łaciny, to również i stany wykształcone powinny z tych nauk korzystać.

Katechizm rozpoczynał rozdział „O książkach polskich”, który mówił o niechęci teologów do pisania polskich książek. Oddaje to dialog mieszczanina z kapłanem: „Proszę cię, kapłanie miły, napisz nam książki jakie, żebyśmy to, czego nas uczysz, tem lepiej pamiętali, a P. Bogu tem pilniej służyli”. „Książek polskich mi się pisać nie chce”. „A dlaczego?” „Iżę słowo Boże ma być w uczciwości, a nie lada gdzie, ani lada jako powiedziane. Dziś z książek polskich tak wiele kazania urosło, tak wiele karczem i biesiad. [...] Z ust kapłańskich, nie z książek, lud pospolity ma szukać woli Bożej”.

Katechizm został podzielony przez B. Herbesta na trzy części odpowiadające trzem cnotom boskim: wierze, nadziei i miłości. Na pytanie mieszczanina, co ma umieć prawy chrześcijanin, kapłan odpowiada, że winien znać te rzeczy, które „należą ku wierze, ku nadziei, ku miłości”. W pierwszej części autor przedstawia dwanaście artykułów Składu Apostolskiego, dodając odpowiednie napomnienia, zachęty, rady, wskazówki moralne, co czynić, a czego unikać. Przy objaśnianiu prawd przywołuje współczesne przykłady. Mówi na przykład o nieprzywiązywaniu się do dóbr doczesnych, przez co zaskarbił sobie uznanie kanonika, kaznodziei katedralnego i profesora Akademii poznańskiej Walentego Wróbla oraz Tomasza Bedermana. Występuje przeciwko wspaniałym grobowcom czy przepychowi na pogrzebach. W piątym artykule zastanawia się nad poprawnością sformułowania: wstąpił do piekieł czy wstąpił do piekła, wykorzystując swoje przygotowanie filologiczne. W dziewiątym artykule, przedstawiając naukę o Kościele, z naciskiem uwydatniał prawdziwość papieskiego Kościoła i przewrotność nowatorów. Mówiąc o znamionach Kościoła, wskazywał na: jedność, świętość, powszechność i apostołskość. Omawiał rok kościelny, związane z nim zwyczaje

i nabożeństwa. Nie szczędził przy tym uwag pod adresem zwolenników rezygnacji z obrzędowości, z niej się naśmiewania. Jako największy grzech wspominał nieuznawanie niektórych sakramentów i Mszy św., przywołując ich rolę w tradycji narodowej. W dziesiątym artykule opisywał ceremonie związane z sakramentami. Ten rozdział stanowi pierwszy w języku polskim traktat liturgiczny. Herbst pomijał w nim omówienie sakramentów Eucharystii i pokuty. Odłożył to „na inny czas” w „odpowiedzi” na konfesję Husa. W części drugiej „o nadziei i pacierzu” instruował, kiedy i jak należy się modlić, o zachowaniu pokory, trzech rodzajach modlitwy: dziękczynnej, pochwalnej i błagalnej; pacierzu — Pater noster, pozdrowieniu anielskim. W tej części dostrzega się zacięcie kaznodziejskie pozwalające przypuszczać, że było to streszczenie kazań katedralnych²⁰. W trzeciej części „o miłości i przykazaniu Bożem”, nawiązując do poprzednich rozdziałów, mówił, że z wiarą i nadzieją musi wiązać się miłość, najwyższa cnota. Wskazywał na dobroć Bożą jako motyw miłości. Omawiając cnoty, odnosił się też do grzechów wskazując na wady i grzechy Polaków. Lutrowi zarzucał grzech cudzy, wywołanie wojny chłopów w 1525 roku, a nowatorom obojętność i zamykanie oczu na wybryki moralne. Przy grzechach przeciwko Duchowi Świętemu mówił o prawdzie, która jest w Kościele katolickim, oraz o cudach, którym sprzeciwiają się innowiercy. Wskazywał na obowiązek dobrych uczynków, ale też na obowiązki kapłanów. Po wspomnieniu grzechów i cnót przeszedł do dziesięciu przykazań. Karol Mazurkiewicz podkreślał: „Herbst nagromadza z każdej dziedziny wiedzy religijnej prawdziwy róg obfitości (cornucopiae), mogący się przydać nie tylko laikowi, ale i kaznodziei, duszpasterzowi, szukającemu do nauki i kazań odpowiedniego materiału”²¹.

W katechizmie B. Herbsty charakterystyczne było zastosowanie formy dialogicznej, przy czym pytania stawiał mieszczanin. Kapłan nie zbywał ich krótką suchą odpowiedzią, ale dołączał wywody historyczno-filozoficzno-teologiczne, przez co katechizm obejmuje 786 stron oraz 42 strony alfabetycznego rejestru. Autor kładł przy tym równomierny nacisk na kształcenie umysłu i wychowanie etyczne. Rysowało to zasadniczą różnicę między nauką religii w szkole katolickiej i szkole protestanckiej. Ta pierwsza pragnęła prowadzić do okazywania wiary czynem i praktyk religijnych; druga kładła nacisk na naukę i wiedzę. Herbst w każdej lekcji wysuwał odpowiednią naukę moralną. „Nie rozumiał nauki bez wychowania, ani wychowania bez nauki”²².

Katechizm miał być pomocą w walce z zarzutami pochodzącymi od chrześcijan innych wyznań, ale i ze strony innych religii czy pogan²³. Stąd łatwo do-

²⁰ Tamże, s. 213.

²¹ Tenże, *Najstarszy...*, s. 216.

²² K. Mazurkiewicz, *Benedykt Herbst. Pedagog — organizator...*, s. 81.

²³ Zob. M. Rusiecki, *Przedmiot katechezy potrydenckiej w Polsce (1566–1699)*, Lublin 1996, s. 9.

strzegalny ton polemiczny i apologetyczny, widoczny już w samym tytule dzieła, które stanowi typ dogmatyczno-apologetyczny. Brak w nim odniesień do zasadniczego źródła wiary, jakim jest Pismo Święte.

Dzieło B. Herbesta było pierwszym teologicznie naukowym uzasadnieniem wiary w języku polskim. Pisał o nim 300 lat później ks. Szelewski: „książka jest rzadkością, zaledwie znana z tytułu powtarzanego przez bibliografów naszych, a jednak warta, aby ją bliżej poznali kaznodzieje i katecheci, pragnący wyrobić sobie metodę nauczania ludowego i umieć włączyć językiem prawdziwie polsko-kościelnym”²⁴. Walorem był też język polski, którego terminologia filozoficzno-teologiczna nie była wówczas jeszcze wystarczająco wypracowana²⁵. Benedykt Herbst dużą wagę przywiązywał do nauki języka ojczystego, dotąd (do 1550 roku) niedocenianego, uprzedzając w tym inicjatywy innych. „Herbst wprowadza oficjalnie do swego programu szkolnego, przekładom polskim wyznacza osobne miejsce w swym podręczniku i nawet z katedry uniwersyteckiej nie lęka się odezwać po polsku. [...] Dając scholarom wzorowe tłumaczenia polskie, uczy ich literackiego języka, podnosząc go do obywatelstwa Naukowego”²⁶.

Karol Mazurkiewicz na początku XX wieku stwierdził, że

jak dotąd język łaciński dzierżył w literaturze naszej pierwszeństwo, to przedewszystkiem panował niepodzielnie w teologii jako język urzędowo-kościelny. W literaturze pięknej wywalczył sobie pewne prawa język ojczysty dzięki Kochanowskiemu, Rejom, Klonowiczom, Szymonowiczom i innym; językiem naukowym pozostawała jednak jeszcze nadal łacina, teologii nie wykładano inaczej jak po łacinie. I oto w czasie, gdy nikt nie marzył ani się ważył wystąpić z poważniejszymi dziełami pisanymi po polsku, Herbst uznając rozsądnie dodatni w tym względzie przykład u innowierców, zdobywa się na odwagę, odezwać się po polsku, publikując cały szereg dzieł polskich, zapoczątkowany tym oto katechizmem. Już dzięki samej «Przedmowie» jako traktatowi teologicznemu, pisanemu scientificie, a jednak tak niewyszukanym prostym a silnym językiem, Herbst zasługuje na to, aby imię jego z uznaniem zapisano w literaturze rodzimej²⁷.

Wyrażając swoją opinię na potrzebę ponownego opublikowania dzieła, K. Mazurkiewicz zwracał uwagę na to, że przemawiają za tym „historyczne względy, ale i ten, że uczyćby się mogli z niego dziś jeszcze młodzi katecheci, jak teoretyczne prawdy i przepisy dogmatyczno-moralne wypada ożywiać, jak je trzeba podawać w zastosowaniu do praktycznego życia, wzorowaćby się także mogli na prostym, a jednak tak poważnym języku kościelno-polskim, który dziś pod wpływem modnych wyrażań i niedbałości formy zatracza niejednokrotnie

²⁴ Sz., *Benedykt Herbst katecheta z XVI wieku, Pamiętnik religijno-moralny*, t. V, Warszawa 1860, s. 619.

²⁵ Zob. też. J.Z. Słowiński, *Katechizmy katolickie...*, s. 83–84.

²⁶ K. Mazurkiewicz, *Benedykt Herbst. Pedagog — organizator...*, s. 81.

²⁷ Tenże, *Najstarszy...*, s. 192.

szlachetność swoją i siłę”²⁸. Ślady oddziaływania tego katechizmu znajdują się jeszcze w XIX wieku. „Charakteryzowało go gorące umiłowanie prawdy, mrówcza pilność, niezmordowana dla szkoły zapobiegliwość, mąż pracy o żelaznej sile woli. Wykłady były żywe, pogładowe, praktyczne, a nastrojone na ton apologetyczny”²⁹. „W tych dla nauki i wiary tak przełomowych czasach odegrał wybitną rolę, obok Orzechowskich, Górskich i Skargów — Benedykt Herbest, profesor — humanista, organizator szkół polskich, kanonik i kaznodzieja katedralny, misjonarz — apostoł”³⁰.

Hieronima Powodowskiego *Katechizm Kościoła powszechnego*

W 1577 roku ukazał się w Poznaniu w dwóch oficynach jednocześnie *Catechism Kościoła powszechnego*³¹ Hieronima Powodowskiego.

Zdaniem autora *Katechizm* miał służyć jedynie jako pomoc we własnej pracy, jednak na żądanie przyjaciół został przez autora opublikowany³². W „Przedmowie” autor wyliczał powody powstania dzieła, do których należały: niewystarczająca realizacja przez proboszczów zaleceń Soboru Trydenckiego wymagającego nauczania *Katechizmu Rzymskiego* wynikająca z braku jego zrozumienia, brak umiejętności przekazu katechizmu rodzący niechęć oraz słabe go wykorzystanie³³; ignorancja religijna i nieznamość prawd wiary zwłaszcza wśród rodziców i chrestnych odpowiedzialnych za wychowanie dzieci³⁴; troska o uchronienie wiary katolickiej od błędów i herezji ze strony katechizmów „obłądliwych albo podejrzanych”³⁵. Adresowana do Teofila przedmowa skierowana jest do każdego prawdziwego chrześcijanina. Poprzedza ją słowo od H.P. (s. 1–8) oraz porządek *Katechizmu* (s. 9–11).

Adresatami katechizmu byli wszyscy chrześcijanie. Jak wynika z tytułu dzieła była to książka dedykowana: „pastyrom duchownym do nauki kościelnej, gospodarzom do ćwiczenia domowego i wszelkiego stanu krześcijanom”. Nauka

²⁸ Tamże, s. 219.

²⁹ Tamże, s. 230.

³⁰ Tamże, s. 9.

³¹ Pełny tytuł brzmi: *Catechism Kościoła powszechnego. Nauki do zbawienia potrzebniejsze, z dowodów Pisma Świętego, snadną a dokładną krótkością zamykający. Pastyrom duchownym do nauki kościelnej, gospodarzom do ćwiczenia domowego i wszelkiego stanu krześcijanom książki barzo pożyteczne, jako to z przedmowej i rejestru ich obaczysz, teraz nowo spisane i wydane przez Księdza Hieronima Powodowskiego, Kanonika Poznańskiego. W Poznaniu 1577, egzemplarz w Bibliotece Kórnickiej, Cim.O.329.*

³² Zob. S. Chodyński, *Katechizm* [w:] *Encyklopedia Kościelna*, t. X, Warszawa 1877, s. 209–228.

³³ Por. H. Powodowski, *Catechism Kościoła powszechnego...*, s. 6–7.

³⁴ Tamże, s. 6.

³⁵ Tamże, s. 7.

w katechizmie zebrana w 149 pytaniach i odpowiedziach (część I: 54, część II: 44, część III: 51) została zawarta na 139 stronach i przedstawiona w trzech częściach odpowiadających trzem cnotom boskim: *O wierze i nadziei*, *O trzeciej cnocie boskiej to jest miłości chrześcijańskiej*, *O grzechu, co jest przeciwne miłości chrześcijańskiej*. Taka forma, zdaniem autora, pozwalała ludziom prostym łatwiej zrozumieć treści i szybciej je zapamiętywać. Na marginesie każdego pytania i odpowiedzi autor zamieścił odnośniki do Pisma św.

Część pierwsza *O wierze i nadziei* zawiera wykład poszczególnych artykułów Składu Apostolskiego oraz modlitw: Modlitwy Pańskiej i Pozdrowienia Panny Maryi. Uczy, że „wiara zamknięta jest w Kredzie albo wyznaniu Apostolskim i wykładzie jego”. Jest to nauka „o poznaniu Trójcy Świętej, o stworzeniu, odkupieniu i uwielbieniu naszym, które się dzieje za sprawą Ducha Świętego przez sakramenty w Kościele powszechnym”. „Nadzieja się pokazuje w modlitwie do Boga”. Część druga *O trzeciej cnocie boskiej to jest miłości chrześcijańskiej* wyjaśnia przykazania Boże i kościelne, uczynki miłosierne, uzasadnia podatek dla duchownych i rady ewangeliczne. Część trzecia mówi *O grzechu, co jest przeciwne miłości chrześcijańskiej*. Omawia grzechy główne, grzechy przeciwko Duchowi Świętemu, grzechy wołające o pomstę do nieba, grzechy cudze, cnoty, błogosławieństwa i rzeczy ostateczne, w które trzeba wierzyć. Nauka o sakramentach została rozproszona we wszystkich częściach katechizmu. I tak chrzest i bierzmowanie są wyjaśniane w części pierwszej, Eucharystia i pokuta w części drugiej, a część trzecia ukazuje sakramenty jako lekarstwo w walce z grzechami.

Już w tytule autor ukazywał związek z Pismem Świętym, że uzasadnia nim przedstawione nauki. Na zakończenie zamieścił też *Rejestr porządnny i dostateczny do snadnego znalezienia tego wszystkiego cokolwiek się tak w samym katechizmie jako dowodach Pisma św. do niego należących zamyka*. Jest to indeks rzeczowy, w którym przy poszczególnych hasłach zawarł odnośniki do treści katechizmu i fragmentów Pisma św., uzasadniających określone treści.

Sposób wykorzystania katechizmu wyjaśniał ks. H. Powodowski we wprowadzeniu zatytułowanym *Nauka bardzo potrzebna do używania tego katechizmu i rejestru niżej położonego*. Pragnął w ten sposób pokazać, że nauka katechizmu posiada uzasadnienie w Piśmie św., winna dostarczyć argumentów w polemice z innowiercami, dać czytelnikowi narzędzie do poprawnego rozumienia Pisma Świętego oraz zapobiec jego błędnym interpretacjom³⁶. Określa je jako dowody z Pisma świętego wybrane.

Obok katechizmu w 1577 roku ks. H. Powodowski wydał *Skarbnicę Biblijej Świętej*³⁷, którą nazwał *Biblią domową*. Stanowi ona zbiór cytatów z Pisma św., do

³⁶ Tamże, s. 1–8.

³⁷ W wydawnictwie Malcher Naring, s. 229. Pełny tytuł brzmiał: H. Powodowski, *Skarbnica Biblijej Świętej, w której zniesione są z Pisma obojego Testamentu czelniejsze a krótsze główniejszych chrześcijańskich nauk, zamkniętych katechizmem do niego tu naprzód położonym. Nie tylko*

których odwoływał się i do których zamieszczał odnośniki na marginesach katechizmu. Struktura jest identyczna jak struktura Katechizmu, podaje też numer pytania, stąd łatwo prześledzić prawdy katechizmowe wyrażone słowami Pisma św.

XVII wiek

Kazania katechizmowe Jana Noskovicca

Obok katechizmów w nauczaniu posługiwano się katechezami przeznaczonymi do wygłaszania lub odczytywania oraz kazaniem katechizmomymi³⁸ obejmującymi pewne działy doktryny. Określenia nieraz stosowano zamiennie. Synod poznański z 1689 roku domagał się, by pleban czy kaznodzieja przynajmniej połowę kazania przeznaczali na wyjaśnienie kwestii katechizmovych. Już synod łucki z 1607 roku stwierdzał, że każdy fragment Ewangelii można ostatecznie sprowadzić do nauki o wierze, sakramentach, przykazaniach Bożych czy modlitwie. Zalecał, by po krótkim wyjaśnieniu Ewangelii przynajmniej przez pół godziny wyklądać odpowiednie kwestie katechizmowe. Synod poznański z 1738 roku i żmudzki z 1752 roku pozwalały, by w niedziele i mniej uroczyste święta zamiast kazania były głoszone nauki katechizmowe dla ludzi prostych. Praktyka niejednokrotnie tego nie podejmowała³⁹.

Do tego rodzaju twórczości — kazań katechizmovych — w XVII wieku należy dzieło Jana Noskovicca *Methodus practica catechizandi rudes de symbole fidei ad usum Catechismi Romani seu parochorum*. Ukazało się ono w Poznaniu w 1678 roku⁴⁰ nakładem Collegium Towarzystwa. Stanowi owoc wieloletniej pra-

tym, którzy Biblijej mieć albo czytać nie mogą, ale też w niej ćwiczonim dla gotowych każdej nauki dowodów barzo przygodna, jako przemowa przed rejestrem obmawiam. W Poznaniu 1577.

³⁸ Synod prowincjalny gnieźnieński z roku 1643 odbyty w Warszawie podjął uchwałę: po wioskach należy zawsze połowę kazania poświęcić wyjaśnianiu artykułów wiary, a w tym celu powinni mieć proboszczowie pod ręką katechizm Rzymski i z niego dobierać materie swoich nauk wedle zarządzenia synodu piotrkowskiego z 1628 roku. Równocześnie poleca się trosce i pilności archidiakonów i dziekanów wiejskich, aby to rozporządzenie ściśle było wykonane. *Synodus provincialis gnesnensis pmince mb II. et Rev. Dom. Mathia Lubiensi [...]*, Varsovie 1643; cyt. za: A. Jougan, *Nauki katechizmowe w Polsce*, Lwów 1903, s. 28–29. Natomiast Synod diecezjalny poznański z 1689 roku stwierdza: druga część kazania ma być treści katechizmowej tj. nauka wiary, nadziei, miłości, nauka o Sakramencie Chrztu, Pokuty, Najświętszej Eucharystii, Ostatnim Namaszczeniu stosownie do pojęcia słuchaczy. *Synodus posnaniensis [...]*, Varsovie 1689. Cyt. za: A. Jougan, *Nauki...*, s. 22.

³⁹ Zob. M. Brzozowski, *Teoria kaznodziejstwa* [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, red. M. Rechowicz, t. 2, cz. 1, Lublin 1975, s. 363–428, tu: s. 405–406.

⁴⁰ Do dzisiaj zachowało się jedynie pięć egzemplarzy. Egzemplarz w Bibliotece w Kórniku, sygn. I 26301. Dzieło powstało w języku łacińskim i zostało dedykowane Stefanowi Piaseckiemu, przeorowi lubińskiemu oraz Albertowi Dobrzelewskiemu, prepozytowi infułatowi Archidikonatu Poznańskiego z Lubinia.

cy duszpasterskiej i pełnienia obowiązków dziekańskich przez ks. Jana Noskovicę w Wonieściu, wynikających z podjęcia uchwał synodalnych. Przeznaczone zostało, podobnie jak *Katechizm Rzymski*, dla proboszczów i katechistów jako praktyczny podręcznik do tego katechizmu. Wskazują na to m.in. wyraźne adresy oraz wskazówki, co należy w wykładzie akcentować. Ks. Aleksy Klawek nazwał dzieło podręcznikiem katechetyki⁴¹.

Składało się ono z następujących części: strony tytułowej, dedykacji (obejmującej trzy strony), adresu do życzliwego czytelnika (dwie strony), aprobacji (strona), summarium⁴² (16 stron), preambuły⁴³ oraz dwóch katechez wstępnych⁴⁴: pierwsza z nich poświęcona została niezbędności znajomości wiary, a druga symbolowi wiary: czym jest symbol, jego znajomości i z jakich składa się części; katechez poświęconych Symbolowi (420 stron) oraz indeksu rzeczowego (osiem stron).

W słowie wstępnym autor, wyjaśniając przyczyny powstania dzieła, wskazał, że nauczanie Jezusa, które zostało przekazane apostołom, winno być dalej głoszone. Następcami i adresatami jego są kapłani, którzy winni prawdę przekazywać ludowi, by ten mógł o niej rozmawiać w swoich domach, kształtując chrześcijańskie życie. Cel napisania dzieła widoczny jest też na drugiej jego stronie, gdzie autor przywołał stwierdzenie św. Atanazego, że ktokolwiek chce być zbawiony, przede wszystkim jest zobowiązany do trwania w wierze katolickiej, której integralności nikt nie powinien naruszać.

J. Noskovic zaznaczył w preambule, że opierając się na autorytecie teologów, na większą chwałę Boga, pragnął przekazać prawdę powierzoną Kościołowi i ogłoszoną z mandatu Soboru Trydenckiego, a więc: znaczenie i układ Mszy Świętej, jej ryt i ceremonie, Modlitwę Pańską, pozdrowienie anielskie, dekalog oraz wypływające z nich wskazania dla postępowania. Zawiera ona też omówienie Składu Apostolskiego i układu Katechizmu Rzymskiego, na który składają się: symbol apostolski, sakramenty, Modlitwa Pańska i dekalog. Dwie pierwsze części zawierają doktrynę. Cztery części autor uszeregował według cnót: wiary (dwie pierwsze), nadziei i miłości.

Katechezy zostały zgrupowane w trzech częściach poświęconych: Ojcu, Synowi i Duchowi Świętemu. Autor zaznaczył, że skrótem wyznania wiary w te trzy Osoby jest czyniony znak krzyża i wypowiedane podczas tego słowa. Czyniąc to, człowiek uznaje ich istnienie oraz wyznaje wiarę w Trójcę Świętą.

W opracowaniu autor zerwał z metodą *Katechizmu Rzymskiego* systematycznie rozwijając materiał katechetyczny w 59 katechezach dogmatycznych i siedmiu

⁴¹ A. Klawek, *Z dziejów teologii katolickiej w Polsce*, Kraków 1948, s. 18. Podaje błędnie rok powstania dzieła: 1687.

⁴² J. Noskovic, *Methodus practica catechizandi rudes de symbole fidei ad usum Catechismi Romani seu parochorum*, Poznań 1678, strony nienumerowane.

⁴³ Tamże, s. 1–6.

⁴⁴ Tamże, s. 6–12.

poświęconych grzechom głównym. Przybliżeniu i wyjaśnieniu prawdy pierwszego artykułu wyznania wiary J. Noskovic poświęcił 11 katechez. Podejmował w nich takie kwestie jak: o wierze rozumnej, o wszechmocy Boga, o doskonałości Stworzyciela, o stworzeniu rzeczy widzialnych, o stworzeniu człowieka, o stanie człowieka po upadku grzechu pierworodnego, o stworzeniu aniołów, o Opatrzności Bożej, o przeznaczeniu, o tajemnicy Trójcy Świętej i o osobie Boga Ojca. Drugiemu artykułowi poświęcił trzy katechezy, przy czym pierwsza odnosi się do trzech herezji przeciw prawdzie tego artykułu, druga wyjaśnia prawdę artykułu, a trzecia mówi o imieniu Syna Bożego. Artykuł trzeci omówiony w dziewięciu katechezach podejmuje następujące prawdy: o samej tajemnicy Wcielenia, o sposobie Wcielenia, o publicznej służbie Chrystusa, o dziele zbawienia, o czasie Wcielenia, o narodzeniu Chrystusa, o dziewictwie Matki Chrystusa, o wyniosłości Matki Chrystusa, o imieniu Maryi. Artykuł czwarty w siedmiu katechezach przybliży prawdę o prześlągalnej męce Chrystusa, o konieczności męki Chrystusa, o miejscu męki Chrystusa, o przedziwnym efekcie męki, o sposobie naszego wyzwolenia przez mękę, o męce Zbawiciela, o pogrzebaniu Chrystusa. Artykuł piąty składa się z pięciu katechez: o zstąpieniu do piekieł, o owocach zstąpienia Chrystusa, o zmartwychwstaniu Chrystusa, o przymiotach Zmartwychwstałego Chrystusa, o argumentach na rzecz zmartwychwstania Chrystusa. Artykuł szósty w trzech katechezach omawia problematykę: o wniebowstąpieniu Chrystusa do nieba, o potędze wniebowstąpienia, o zasiadaniu po prawicy Boga. Artykuł siódmy w trzech katechezach podejmuje prawdę: o sądzie prywatnym lub partykularnym, o rodzajach prawa, prawa zewnętrznego. Artykuł ósmy traktuje: o imieniu Ducha Świętego, o obecności Ducha Świętego, o misji. Artykuł dziewiąty składa się z dwóch części. Pierwsza to katecheza bez tytułu poświęcona Kościołowi. W tekście została podjęta prawda o Świętym Kościele Katolickim oraz o wspólnocie świętych. Część druga to omówienie prawdy wspólnoty świętych. Artykuł dziesiąty rozpracowany został w trzech katechezach: o różnych rodzajach grzechów, o działaniu grzechów, o możliwości odpuszczenia grzechów. Artykuł jedenasty rozpracowany został w trzech katechezach: o zmartwychwstaniu ciał, o czasie zmartwychwstania, o jakości ciał zmartwychwstałych. Artykuł dwunasty składa się z pięciu katechez: o realności życia wiecznego, o osiągnięciu życia wiecznego, o szczęściu w życiu wiecznym, o darowaniu kar, o usprawiedliwieniu. Całość kończy *dodatek* do artykułu dziesiątego składający się z siedmiu katechez podejmujących problematykę grzechów głównych.

Wszystkie katechezy mają jednolity schemat budowy. Rozpoczyna je przywołanie tytułu artykułu, po którym następuje krótkie wprowadzenie w podejmowaną problematykę. Z kolei następują katechezy, a w każdej z nich wprowadzenie, trzy pytania i ich wyjaśnienie. Katecheza składa się więc z trzech części. Każdą z części otwiera adres: *chrześcijanie*, a po zakończeniu wyjaśnienia. Na zakończenie poszczególnych artykułów wiary autor zamieszcza zebranie, pod-

sumowanie nauki artykułów oraz wezwanie do kontemplacji, przemyślenia poznanej rzeczywistości celem odważnego jej przyjęcia. W zakończeniu artykułu dziesiątego wyraźnie zaznacza wskazania moralne. Daje też pewne wskazówki metodycznego działania w formie stwierdzeń: katecheta zaczyna opowiadać, trzyma dalej razem, wyjaśnia wykład, a po wyjaśnieniu treści: katecheta doradza, akcentuje, wstaje, pomija.

Materiał katechez to pozytywny wykład prawdy poszczególnych artykułów symbolu z odniesieniem do praktyki życia. Autor wychodzi z założenia, że więcej znaczy pozytywny wykład nauki chrześcijańskiej aniżeli polemika z heretykami. Katecheza w takim ujęciu stawała się popularnym wykładem traktatów teologicznych. J. Noskovicowi zależało na przybliżeniu w zrozumiały sposób całości misterium Chrystusa. Elementy apologetyczne można znaleźć zwłaszcza w komentarzach artykułów: 2, 3, 9 i 12. Są one też widoczne w wyraźnym zwróceniu uwagi czytelnika na katolicki wykład prawdy w odróżnieniu od nauczania luteranów czy kalwinów. Związane są z powstałymi w przeszłości, istniejącymi lub odżywającymi błędami związanymi z osobą Jezusa Chrystusa, Kościołem i życiem wiecznym. Występują argumenty z Pisma Świętego, Ojców Kościoła, nauczania Kościoła (soborów) oraz rozumowe.

XIX wiek

Katechizmy neoscholastyczne

Okres oświecenia i racjonalizmu zmienił w poważnym stopniu rozumienie natury i celu katechezy pojmowanej odtąd jako pouczenie religijno-moralne o obowiązkach chrześcijanina. Wprowadzenie nauki religii do szkół wytworzyło nową formę katechezy biblijnej zwaną historią biblijną. Traktowano ją w nauczaniu katolickim jako przedmiot pomocniczy do nauki katechizmu, jako arsenał obyczajowych i religijnych przykładów i wzorów służących do zilustrowania prawd wiary⁴⁵. W okresie zaborów wykorzystywano w nich możliwość nauczania języka polskiego. Do tekstu katechizmu dołączano gramatykę języka polskiego.

W czasie zaborów

W początkach XIX wieku powstały: *Katechizm. Czyli nauki krótkie zebrane a dla łatwiejszego pojęcia na pytania i odpowiedzi podzielone* (Poznań 1803), *Katechizm rzymsko-katolicki*, *Katechizm w zarysie ogólnym*, ks. L. Zajęckiego

⁴⁵ Por. H. Kreutzwald, *Zur Geschichte des Biblischen Unterrichts und zur Formgeschichte des Biblischen Schulbuches*, Freiburg 1957, s. 7–13.

(Poznań 1818), *Katechizm, czyli nauki krótko zebrane a dla łatwiejszego pojęcia na pytania i odpowiedzi podzielone* ks. L. Zajęckiego (Poznań 1818), *Katechizm rzymsko-katolicki za pozwoleniem zwierzchności duchownej na szkoły W. Xięstwa Poznańskiego, a przyjęty w Poznaniu w 1821* (Poznań 1821), *Nauka chrześcijańsko-katolickiej religii dla użytku szkół elementarnych historycznym sposobem wyłożona* (Leszno 1839).

Katechizm stanowił główne źródło przekazu wiary chrześcijańskiej. Odpowiedzią w 1. połowie XIX wieku w nauczaniu szkolnym w Europie był katechizm Josepha Deharbe'a TJ⁴⁶, który wyznaczył kierunek rozwoju tego typu podręczników aż do połowy XX wieku. Był on niemal całkowicie pozbawiony związku z Pismem Świętym. W 1864 roku w Poznaniu ukazały się jego pierwsze tłumaczenia na język polski. *Katechizm rzymsko-katolicki dla szkół miejskich i wiejskich, ułożył X.J. Deharbe TJ, tłumaczył ks. Maksymilian Dalkowski* (Poznań 1864) składał się z następujących części: Katechizmu ogólnego, Wstępu zawierającego osiem pytań i odpowiedzi zamkniętych nauką moralną o przeznaczeniu i celu człowieka, części pierwszej o wierze (31 artykułów), o Składzie Apostolskim (12 artykułów), części drugiej o przykazaniach (miłości, dziesięciu Bożych, pięciu kościelnych), o przestąpieniu przykazań, czyli o grzechu, o cnocie i doskonałości chrześcijańskiej, części trzeciej o środkach łaski Bożej, a w niej o łasce Bożej w ogólności, o sakramentach świętych, o modlitwie. Dodatek zawierał sposób odprawiania spowiedzi świętej i ministranturę. Drugim przekładem był *Katechizm rzymsko-katolicki X.J. Deharbe TJ dla doroslejszej młodzieży. Przełożony na język polski przez ks. E. Likowskiego* (Poznań 1864), który w 1870 roku został oficjalnie zaaprobowany jako *Katechizm rzymsko-katolicki większy dla Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej*. Później ukazały się: *Katechizm rzymsko-katolicki mniejszy dla archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej* (Gniezno 1868), *Katechizm rzymsko-katolicki średni dla archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej* (Gniezno 1869), *Katechizm rzymsko-katolicki większy dla archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej* (Gniezno 1870), *Krótki katechizm rzymsko-katolicki dla archidiecezji gnieźnieńskiej* ks. E. Likowskiego (z entuzjazmem przyjęty też w Galicji), *Prawdy wiary i obyczajów* ks. Stanisława Radziejewskiego (Poznań 1878), *Katechizm rzymsko-katolicki* ks. W. Wolińskiego (Poznań 1883), *Krótki katechizm rzymsko-katolicki dla szkół ludowych* ks. E. Likowskiego (Poznań 1883), *Nauka czytania i pisanie z dodatkiem opowiadań wyjętych z historii świętej oraz małego katechizmu* (Poznań 1888), *Katechizm dyecezalny dla dzieci poczynających czytać, sposobiących się do pierwszej spowiedzi św.* (Poznań 1896), *Katechizm rzymsko-katolicki dla szkół ludowych archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej* (Poznań 1889), *Katechizm większy* (Posen 1895),

⁴⁶ *Katholischer Katechismus oder Lehrbegriff nebst einem kurzen Abriss der Religionsgeschichte von Anbeginn der Welt bis unsere Zeit. Für die Jugend sowohl als für Erwachsene*, Regensburg 1847.

Kurzer römisch-katholischer Katechismus, X.E.L. (Poznań 1900), *Katechizm najkrótszy diecezjalny*, X.E.L. (Poznań 1901), *Katechizm większy ks. E. Likowskiego* (Poznań 1901), *Mały katechizm rzymsko-katolicki jako przygotowanie do czytania i uczenia się katechizmu diecezjalnego*, *Krótki katechizm rzymsko-katolicki Archidiecezyji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej* (Poznań 1880). Strukturę tego katechizmu w porównaniu z poprzednimi edycjami poprzedzały „modlitwy najpotrzebniejsze” i „katechizm ogólny”, a wieńczyło „przygotowanie do spowiedzi świętej dla dzieci” i „ministrantura”. Zasadnicza osnowa katechizmu została określona jako „katechizm szczegółowy”. Zawierał uwagę wskazującą na to, że pytania oznaczone gwiazdką należało opuścić, korzystając z niego z dziećmi po raz pierwszy oraz „przechodząc katechizm z dziećmi umysłowo tępyimi”. Krótki katechizm ukazał się też w wersji niemieckiej⁴⁷. Wersja *Krótkiego katechizmu rzymsko-katolickiego* ukazała się też w Krakowie w 1941 roku, a dla uchodźców polskich w Rumunii w Bukareszcie w 1942 roku.

Katechizmy ks. Edwarda Likowskiego

W zdecydowanej większości 2. połowy XIX i początkach XX wieku w nauczaniu katechizmu posługiwano się katechizmami tłumaczonymi lub opracowanymi przez ks. Edwarda Likowskiego. Jako katecheta poznańskiego Gimnazjum św. Marii Magdaleny dostrzegł on, że obojętność religijna płynie z nieznamomości prawd wiary. Pobyt w Münster pozwolił mu na zapoznanie się z rozwijającą się myślą katechetyczną i nowym spojrzeniem na katechizm, a zwłaszcza ujęciem go przez J. Deharbe’a i przeszczepienie go na polski grunt. Katechizmy E. Likowskiego były wznawiane jeszcze w latach 40. XX wieku, nie tylko w Poznaniu.

Przekład katechizmu Deharbe’a TJ z 1864 roku dokonany przez ks. E. Likowskiego, adresowany dla doroślejszej młodzieży⁴⁸, należał do jednych z pierwszych tłumaczeń tego dzieła na język polski. Wpisywał się w nurt poszukiwań i przyczynił się do wyznaczenia nowego etapu w rozwoju tego typu podręczników w Polsce. Katechizm ks. J. Deharbe’a stanowił systematyczny wykład nauki objawionej, skrót traktatów teologii scholastycznej wyjaśniający w formie pytań i odpowiedzi wypracowane przez nią pojęcia i definicje. Mając na względzie formację intelektualną, dał wyraz tendencjom antropocentrycznym uwarunkowanym kontrowersją z protestantami i racjonalizmem oświecenia. Różnił się

⁴⁷ *Kurzer römisch-katholischer Katechismus nach dem polnischen Katechismus des Weihbischofes dr. E. Likowski für die Erzdiozesen Gnesen und Posen*, Posen 1895. Liczył 106 stron. W roku 1905 ukazało się trzecie wydanie.

⁴⁸ *Katechizm rzymsko-katolicki X.J. Deharbe TJ dla doroślejszej młodzieży przełożony na język polski przez X. E. Likowskiego*, Poznań w komisie księgarni J.K. Żupańskiego 1864; liczył 206 stron. Ukazywał się do roku 1918.

od dotychczasowego ujmowania prawd według dziejów zbawienia. W Wielkim Księstwie Poznańskim w powszechnym użyciu do tego czasu był *Katechizm historyczny* Claude'a Fleury z 1683 roku.

Józef Deharbe swój katechizm wydał w pięciu wersjach, których zakres treści był dostosowany do możliwości intelektualnych odbiorców. Rys ten widoczny był w katechizmach wydawanych przez ks. E. Likowskiego, a wyrażał się w określaniu adresatów, liczby pytań i odpowiedzi. Pismo Święte w tym scholastycznym katechizmie pełniło funkcję służebną. Było wprowadzane jako fragment odpowiedzi, przytaczane bezpośrednio po odpowiedzi dla jej zilustrowania, przykładu oraz zamieszczane w „nauce moralnej” następującej po każdym z działów.

Katechizm ks. E. Likowskiego, za katechizmem J. Deharbe'a, składał się z trzech części poprzedzonych wstępem mówiącym o przeznaczeniu i celu człowieka. Część pierwsza zatytułowana: *O wierze* składa się z pytań i odpowiedzi poświęconych pojęciu, przedmiotowi, źródłom wiary, potrzebie wiary i jej przymiotom, by w dziale: *O składzie apostołskim* omówić kolejno dziesięć jego artykułów. Część druga zatytułowana: *O przykazaniach* zawiera wprowadzenie o przykazaniach w ogóle oraz pięć działów o: najgłówniejszym przykazaniu, dziesięciu przykazaniach Boskich, pięciu przykazaniach kościelnych, przestąpieniu przykazań oraz o cnocie i doskonałości chrześcijańskiej. Część *O łasce posilkującej* (dopomagającej), *O łasce uświęcającej*, czyli usprawiedliwiającej z jednym działem: *O sakramentach świętych*, po omówieniu których podjęte jest nauczanie o modlitwie, zwyczajach i obrzędach kościelnych w ogólności i o niektórych w szczególności, oraz treść całego katechizmu. Każdy z działów na zakończenie zawiera „naukę moralną”, której celem była zachęta do podjęcia realizacji poznanej prawdy.

Na wzór J. Deharbe'a w 1866 roku w Poznaniu ks. Edward Likowski wydał *Katechizm rzymsko-katolicki X.J. Deharbe dla dzieci*⁴⁹.

Biskup Edward Likowski, publikując w 1901 roku *Katechizm rzymsko-katolicki większy podług X. Deharba TJ* liczący 248 stron⁵⁰, w przedmowie zaznaczył, że w 1864 roku wydał katechizm adresowany dla doroslejszej młodzieży, który był zaaprobowany jako podręcznik w średnich klasach gimnazjum i wyższych klasach pensjonatów żeńskich. Był on niejednokrotnie wydawany bez zmian i bez zgody autora. Wobec istniejącej potrzeby E. Likowski podjął pracę jego przerobienia w trosce „o czystość języka i jasność wysłowienia”.

Obok katechizmu drugim przedmiotem nauczania religijnego w szkołach była historia biblijna. Pełniła ona w nauczaniu katolickim w zasadzie pomoc w nauczaniu katechizmu, z wyjątkiem najmłodszych dzieci. Miała wspierać

⁴⁹ Krótki zawierał 444 pytania i odpowiedzi.

⁵⁰ Wydanie z 1918 roku liczyło 284 strony.

w upogłodzeniu prawd wiary, w wyjaśnianiu sformułowań katechizmu, uzasadnianiu zawartej w niej nauki, dostarczaniu przykładów zastosowania wiary w życiu. Uważano, że katechizm winien być podawany dziecku od dziewiątego roku życia, wcześniej historia biblijna, jednak jej zadaniem winno być „przedstawienie objawiającego się Boga w całym związku historycznym”⁵¹. Winna służyć nauce życia ożywionego religią. Choć uważano też ją za równoległą do nauczania katechizmu⁵². W latach 1820–1899 powstało ich 15⁵³.

XX wiek

Katechizm podstawowy ks. Czesława Piotrowskiego

Kiedy w 1948 roku Episkopat Polski przystąpił do ujednoczenia katechizmu dla wszystkich diecezji polskich, wśród wyróżnionych na pierwszym miejscu wskazano *Katechizm Podstawowy*⁵⁴ ks. Czesława Piotrowskiego, używany powszechnie w Archidiecezji Poznańskiej i przez polonię angielską. Dekretem ks. arcybiskupa Walentego Dymka z 28 marca 1948 roku został uznany za katechizm diecezjalny. W związku z powrotem nauki religii do polskiej szkoły po latach 1952–1956 Ministerstwo Oświaty zatwierdziło go jako podręcznik do klas II–IV szkół ogólnokształcących na rok 1956/57 oraz 1957/58. Z uwag wstępnych można dowiedzieć się, że był on przeznaczony do przygotowania się dzieci do I spowiedzi i Komunii świętej.

Katechizm ks. C. Piotrowskiego był typowym przykładem katechizmu podharbowskiiego. Stanowił przeróbkę *Krótkiego katechizmu dla dzieci przystępujących do pierwszej spowiedzi i Komunii świętej* tegoż autora z 1942 roku⁵⁵. Pod względem metodycznym, podobnie jak wiele jemu podobnych w Polsce, należał do typu klasyczno-umiarkowanego, posługując się metodą pytań i odpowiedzi w postaci scholastycznych definicji. Zawiera jednak przyczynki praktyczne w duchu szkoły pracy twórczej, dodatki hagiograficzne i ćwiczenia ascetyczne. Obok praktycznego przygotowania do spowiedzi i Komunii św. zawiera kilka pieśni związanych z ascezą dziecięcą i najważniejsze prawdy wiary. Przyjmuje układ antropocentryczny. Najważniejsze prawdy do zapamiętania zostały pod-

⁵¹ L., *O Katechizmach polskich, a w szczególności o katechizmie diecezjalnym*, Gazeta Kościelna 1845, s. 305–308.

⁵² Tamże.

⁵³ Szerzej: J. Szpet, *Historia biblijna i typy jej podręczników w nauczaniu katolickim w Wielkim Księstwie Poznańskim w porównaniu z nauczaniem biblijnym w Niemczech*, Poznań 1992.

⁵⁴ Ukazał się nakładem Księgarni św. Wojciecha w Poznaniu w 20 000 egzemplarzy. Łączny nakład w latach 1947–1971 wyniósł 1 085 000 egzemplarzy.

⁵⁵ Łączny nakład w latach 1946–1963 wyniósł 1 060 000 egzemplarzy. Zawierał 200 pytań i odpowiedzi.

kreślone, umieszczone w ramkach lub zaznaczone za pomocą koloru. Katechizm zawiera też kilka ilustracji mających przybliżyć dziecku związek z Jezusem⁵⁶.

Budowa katechizmu przedstawiała się następująco: pacierz, inne modlitwy i akty strzeliste, mały katechizm, najgłówniejsze prawdy katechizmowe, praktyczne przygotowanie do Spowiedzi i Komunii Świętej, pieśni. Treść osnowy katechizmu zamykają obrzędy Mszy św. Zaopatrzone był w ryciny treści biblijnej, moralnej i liturgicznej, „złote myśli” ujmowane w ramki. Szczególnie ważne odpowiedzi, które winien zapamiętać uczeń, oznaczono czerwoną gwiazdką.

Katechizm bez zmian ukazywał się do lat 80. XX wieku. Innowacją wprowadzoną w latach 50. było dodanie we wstępie językowo bardzo trudnych dla dzieci: modlitwy o pokój i modlitwy za ojczyznę. W 1968 roku do objaśnień Mszy św. wprowadzono słownictwo II Soboru Watykańskiego.

Ksiądz C. Piotrowski już w 1942 roku w uwagach wstępnych do *Krótkiego Katechizmu* zaznaczał: „umieszczony tu materiał katechizmowy wymagać będzie szczegółowego objaśniania oraz faktycznego i przykładowego uzupełnienia go przez katechetę”. Stąd nie mogły dziwić zgłaszane zastrzeżenia, że katechizm dla małych dzieci nie jest właściwym podręcznikiem do nauki religii, a może stanowić książkę pomocniczą obok szkolnej biblijki. Dzieci bowiem są bardziej syntetykami aniżeli analitykami. Wysuwano też zastrzeżenia, podobnie jak wobec innych tego typu katechizmów, natury pedagogiczno-dydaktycznej, że przedstawianie prawd objawionych dokonuje się w nich w sposób zbyt skondensowany. Nie ułatwia to właściwego zrozumienia podstawowych i głównych prawd dotyczących zbawienia, przez co oddziaływanie wychowawcze jest niewystarczające. Katechizmowi ks. C. Piotrowskiego, podobnie jak innym tego okresu, zarzucano przypominanie bardziej podręczników teologicznych z nastawieniem apologetycznym. Stawiano pytanie: czy zbawienie człowieka jest dziełem Boga czy ludzkim. Prawdy wiary były traktowane w nich z punktu widzenia ludzkiej działalności i powinności⁵⁷. Przemawiały one językiem trudnym dla dziecka, językiem uogólnień teologicznych⁵⁸.

⁵⁶ Pomoc w wykorzystaniu *Katechizmu podstawowego* stanowiły w warunkach nauczania szkolnego *Szkice katechez do „Katechizmu podstawowego”* opublikowane w 1957 r. przez ks. Mariana Finke. Idee zawarte w podręczniku oddziaływały już od 1947 roku w formie powieściowej. W latach 1948–1949 ukazywały się w *Miesięczniku Kościelnym* Archidiecezji Poznańskiej. M. Finke, *Szkice katechez do „Katechizmu Podstawowego”* ks. dr. Piotrowskiego, „*Miesięcznik Kościelny*”, R: 1948, s. 295–312, 349–366, 399–412, 432–446; R: 1948, s. 27–39, 64–79, 152–160, 187–200, 224–240, 250–269, 305–311, 331–342, 398–423.

⁵⁷ Por. F. Blachnicki, *Od antropocentrycznej do teocentrycznej katechezy*, „*Katecheta*” 9 (1965) 6, s. 206–215.

⁵⁸ Por. J. Rydzewski, *Z badań nad rozwojem języka polskiej katechezy powojennej*, „*Katecheta*” 21 (1977), s. 14.

Podręczniki

W praktyce katechetycznej XX wieku wykorzystywano podręczniki już istniejące bądź tworzone nowe w środowisku poznańskim, były też wielokrotne wznowienia⁵⁹. Należy wskazać: *Zasady życia chrześcijańskiego*. Podręcznik na IV klasę gimnazjalną dozwolony do użytku w szkołach średnich... (Poznań 1922); *Życie religijne*. Podręcznik dla uczniów szkoły powszechnej. Kl. 3 (Poznań 1936); *Życie religijne*. Podręcznik do nauki religii dla kl. 4 szkół powszechnych (Poznań 1937); *Życie religijne* (Historia święta cz. 1). Podręcznik dla uczniów szkoły powszechnej, kl. 5 (Poznań 1938); *Nowa historia biblijna diecezjalna* (Poznań 1931); *Nauka wiary i obyczajów*. Podręcznik do nauki religii dla kl. 2 gimnazjum (Poznań 1937, wydanie 2: Londyn 1942, Bari 1946, Badbergen 1947); ks. Seweryna Kowalskiego *Nauka wiary*. Wyciąg z podręcznika do nauki religii na II klasę gimnazjum (Poznań 1945); *Nowy katechizm diecezjalny* (Potulice 1947); *Życie religijne, cz. I*, dla klas III ks. Zygmunta Baranowskiego i ks. Jana Noryśkiewicza (Poznań–Warszawa–Lublin 1951)⁶⁰; *Życie religijne, cz. II*, dla klas IV ks. Zygmunta Baranowskiego i ks. Jana Noryśkiewicza (Poznań–Warszawa–Lublin 1951); *Życie religijne, cz. III*, dla klas V–VII ks. Zygmunta Baranowskiego (Poznań–Warszawa–Lublin 1956)⁶¹; *Katechezy na I rok nauczania z rysunkami* ks. Mariana Finke (Poznań 1957); *Katechizm*. Podręcznik do nauki na kl. 5–7 szkoły podstawowej (Poznań — dwa wydania; Olsztyn 1958); *Katechizm* ks. Zygmunta Baranowskiego (Poznań 1958)⁶², który został nagrodzony przez Komisję Szkolną Episkopatu i polecony jako jeden z lepszych podręczników dla dzieci starszych⁶³; *Wykład Nauki Chrystusowej* (Poznań 1965) — dwie odrębne części tworzące całość, autorem pierwszej (*Przepowiadanie Dobrej Nowiny*) był ks. Marian Finke, drugiej (*Wiarą i życie chrześcijanina*) — ks. Antoni Witkowiak; *Droga do Ojca* (Poznań 1967) — dwuczęściowy podręcznik metodyczny dla katechetów i rodziców, cz. I *Wprowadzamy w życie eucharystyczne* Alicji Gościńskiej i cz. II *Droga do Ojca* Barbary Jabłońskiej; *Dzieje Bożego Objawienia* praca zbiorowa (Poznań 1969). Ukazało się też pięć historii biblijnych i jeden podręcznik do liturgiki.

Opublikowano również materiały do katechizacji osób z niepełnosprawnością intelektualną: *Przyjdź Panie Jezu! Katechezy, przygotowanie dzieci opóźnionych w rozwoju umysłowym do pierwszej Komunii św. przeznaczone dla duszpa-*

⁵⁹ Podano jedynie daty pierwszych wydań.

⁶⁰ Łączny nakład siedmiu wydań to 430 000 egzemplarzy. Zatwierdzony przez ministra oświaty 27 października 1950 roku.

⁶¹ Łączny nakład sześciu wydań to 400 000 egzemplarzy. Zatwierdzony 11 października 1957 roku.

⁶² Zatwierdzony przez Ministerstwo Oświaty 8 kwietnia 1958 roku.

⁶³ Por. S. Bizuń, *Historia powstania „Katechizmu Religii Katolickiej”*, „Katecheta” 17 (1973), s. 95–107, tu: s. 98.

sterzy, katechetów, rodziców Z. Rybarczyk (Poznań 1965); *Mów do nas, Panie Jezu. Przygotowanie do spowiedzi i Komunii Świętej* W. Gałczyńskiej (Katowice 1975); *Z pomocą dzieciom specjalnej troski. Katechezy i pomoce rysunkowe do książki: „Mów do nas Panie Jezu”* W. Gałczyńskiej (Katowice 1977); *Tak Bóg ukochał nas* W. Gałczyńskiej (Katowice 1981).

Poszukiwania po II Soborze Watykańskim — odnowa kerygmatyczno-antropologiczna

Ukazanie się w 1971 roku w Poznaniu podręcznika dla dziecka zatytułowanego *Zostań z nami, Panie. Wprowadzenie do udziału we Mszy św.* pod redakcją ks. Mariana Finke, którego celem było wprowadzenie dziecka do czynnego udziału we Mszy św., stanowiło na terenie Polski pewną nowość. Redaktor podręcznika oraz autorka tekstów Barbara Jabłońska uważali, że przygotowanie do I Komunii Świętej powinno być połączone ze zrozumieniem udziału we Mszy św., którą ukazali jako centrum życia chrześcijańskiego⁶⁴. Podręcznik uwzględniający zdobycze ogólnokościelnego ruchu odnowy katechezy i dokumentów Kościoła stanowił novum nie tylko przez swoje metodyczne osiągnięcia, ale przede wszystkim przez kerygmatyczno-antropologiczne ujęcie Dobrej Nowiny, która w sposób żywy rozbrzmiewała z jego kart. Podręcznik stanowił pierwszą i najpełniejszą akceptację w Polsce postulatów odnowy antropologicznej⁶⁵. „Wszystkie zasadnicze tematy, wchodzące w skład wprowadzenia w życie chrześcijańskie są zakorzenione we Mszy św. [...] temat, który by naprawdę nie miał nic wspólnego ze Mszą świętą, byłby tematem zasługującym co najmniej na nieufność”⁶⁶.

Celem katechizacji jest kształtowanie wiary dziecka, a nie jedynie przekaz wiary, gdyż wiara człowieka jest jego odpowiedzią na zbawcze orędzie Boga. Przedstawione orędzie Boga zmierza do pobudzenia dziecka, aby osobiście odpowiedziało, na miarę własnych możliwości, na to, z czym Bóg do niego przychodzi. Podręcznik kładł duży nacisk na doświadczenie życiowe dziecka, bije z niego duże zrozumienie mentalności dziecka. Przygotowanie do pełnego uczestnictwa we Mszy św. stanowi jedynie etap w działalności katechizacyjnej, etap wprowadzenia w życie wspólnoty, której centrum jest Eucharystia⁶⁷. W ka-

⁶⁴ Por. M. Finke, *Msza święta — Główny temat przygotowania do I Komunii św.*, „Katecheta” 15 (1971), s. 6–13; B. Jabłońska, *Pierwsza Komunia — o co w niej chodzi*, „Katecheta” 79 (1970), s. 202–207.

⁶⁵ Zob. też: W. Koska, *Porozmawiajmy o nowym katechizmie*, „Przewodnik Katolicki” z 30 stycznia 1972, s. 37–38; M. Finke, *Msza święta...*; B. Jabłońska, *Pierwsza Komunia...*; B. Jabłońska, *Struktura jednostki metodycznej*, „Katecheta” 15 (1971) 1, s. 18–27.

⁶⁶ M. Finke, *Msza święta...*, s. 10.

⁶⁷ W. Koska, *Porozmawiajmy...*, s. 38.

techezie inicjacyjnej szczególnego znaczenia nabiera postulat łączenia przekazu orędzia chrześcijańskiego z życiem katechizowanych. W katechezie okresu dziecięcego życiowe doświadczenie i przeżycie jakiejś rzeczywistości wyprzedza zawsze jej intelektualne zgłębienie. Dziecko potrafi zrozumieć tylko to, co jest zdolne przeżyć. Katecheza tego okresu zakłada wprowadzenie w życie sakramentalne Kościoła, a sakramenty nie są pojęciami i dlatego trzeba je najpierw przeżyć, a dopiero później o nich pouczyć. To odróżniało podręcznik od innych przeznaczonych na ten wiek katechizowania. Był jednym z pierwszych podręczników, które w przekazywaniu prawd Bożych starały się uwzględnić doświadczenie życiowe dziecka. Autor świadomy sytuacji religijnej dziecka postulował katechezę, która jest interpretacją doświadczonej przez dziecko rzeczywistości w świetle Objawienia Bożego.

Podręcznik składał się z 71 jednostek, koncentrujących się na Mszy Świętej rozumianej jako realne i zawsze aktualizujące się dzieło zbawcze Chrystusa. Autor pragnął ukazać związek, jaki zachodzi między historycznym wydarzeniem zbawczym a ciągle realizującą się tajemnicą; nie tyle uczy liturgii, co raczej w nią wtajemnicza. W jej świetle życie chrześcijańskie nabiera pełnego wyrazu, a przez to ujęcie tematów jest bliższe życiu.

W publikacji widać pragnienie przekazać uczniowi prawdę, że jesteśmy wezwani do współudziału w życiu Chrystusa. Podręcznik rozpoczyna się od wezwania, zaproszenia na Mszę św. Bóg wzywa i dlatego to wymaga zastanowienia się: jakie to wezwanie jest i jak Bóg wzywa człowieka. Poznanie tego wezwania stanowi treść pierwszych, wprowadzających jednostek (1–8). Bóg dał każdemu z nas swoją przyjaźń. Znak tej przyjaźni — znak naszego chrztu — był zarazem znakiem zaproszenia do wspólnoty, w której Bóg pozwoli nam obcować ze sobą, zawiązać dialog, słuchać, odpowiadać, zajmować miejsce przy stole. Zaprasza nas do swego domu, stołu, mówi do nas przez to, co widzimy, i przez ludzi (9–11). Następuje wówczas przejście do odpowiedzi na Boże wezwanie, jakim jest udział we Mszy św. Rozpoczyna ją znak krzyża świętego, znak naszego chrztu, znak zbawienia, znak życia. Kolejne jednostki podejmują zagadnienie żalu. Prosimy o przebaczenie win, gdyż wielka wspólnota losów ludzkich każe nam także uznawać odpowiedzialność, żałować za każde zaniedbanie czy pomnożenie zła w świecie (13–14). Ludzkość odczuwa potrzebę pomocy, pojawia się wołanie o Zbawiciela. Msza św. to ciągle oczekiwanie i przygotowanie na Jego przyjście (15–18). Najlepszym wzorem pełnego i ofiarnego przyjęcia Jezusa–Słowa jest Maryja (19). Zaczyna się nasz udział w liturgii Słowa, która zawiera naukę zbawczą Chrystusa. Przyjmujemy Jezusa i Jego naukę, nie tylko dla siebie, ale rozpoznajemy to, co najważniejsze w Jego nauce: ducha synostwa i braterstwa. Nauka Jezusa jednoczy wszystkich ludzi (20–24). Uczestnictwo w liturgii Słowa domaga się od nas wewnętrznej dyspozycji do przemiany. Nie chodzi tyle o słuchanie, ile o bycie wrażliwymi na Słowo Boże, by nas przemieniło (25). Da-

lej zwraca się uwagę na formację sumienia. Czynnikiem zmieniającym postawę człowieka będzie miłość Boga i ludzi oraz przestrzeganie pozostałych przykazań Bożych, które są włączone w podstawowe przykazanie miłości (26–46). Autor odsłania w ten sposób pozytywną stronę przykazań. Przed przystąpieniem do omówienia liturgii eucharystycznej podręcznik zwraca uwagę na wewnętrzne usposobienie człowieka niosącego dar do ołtarza. Poucza o nawróceniu i przebaczeniu — sakramencie pokuty (47–53). Następnie przechodzi do Eucharystii, w której Jezus gromadzi nas na uczcie, daje posiłek, składa Ofiarę, przeprowadza do Nowego Życia, pozostaje z nami, łączy w rodzinę, która kocha i służy, oraz posyła do ludzi (54–59). Ostatnie tematy zachęcają dziecko do częstego przychodzenia na spotkanie z Jezusem (70) i stanowią prośbę do Maryi–Matki, by uczyła nas uczestniczyć w sprawach Jezusa, tak jak Ona to czyniła.

W części stanowiącej dodatek zamieszczone zostały modlitwy dziecka i psałterz. Trzecią część stanowi sakrament pokuty. Rachunek sumienia autor oparł na dziesięciu przykazaniach Bożych, dając pozytywne wyjaśnienie na początku każdego z przykazań.

Każda jednostka składa się ze stałych elementów⁶⁸: a. patrzmy na życie — nawiązanie, wyjście od doświadczenia, przedstawienie sceny z życia; b. zwracamy się ku Bogu — obwieszczenie, wezwanie; c. słuchamy Słowa Bożego — skupienie uwagi na wydarzeniu biblijnym; d. pomyślę, wykonam, odpowiem Bogu — zastosowanie, odesłanie, powrót do punktu wyjścia. Zaakcentowany został elementem przepowiadanej nauki i jej związek z liturgią.

Tytuł jednostki miał zaprosić do czytania — stanowi to jego funkcję wobec treści i adresata podręcznika. Różni się od tradycyjnego podawania tytułu, którego zadaniem było zapowiedzenie fabuły, jak i tego, który miał eksponować kerygmę. Każdą jednostkę kończyło zdanie podsumowujące. Jednostkę można ująć następująco (stanowiło to propozycję nowego modelu w katechezie): Słowo Boże zostaje skierowane do człowieka, dociera do niego w konkretnie doświadczonej przez niego rzeczywistości (a), podejmuje z nim dialog i zostaje przezeń przyjęte (b, c), a następnie zostaje wypełnione w życiu (d). Katechezę taką można określić: od życia do życia. Można też nazwać: mszalną — wyraźne jest podobieństwo do uczestnictwa we Mszy św., a zwłaszcza liturgii Słowa. Jest też mocno osadzona w uczestnictwie we Mszy św. Celem katechizacji jest przekaz wiary, „długi proces, w którym dokonuje się przyswojenie, zapamiętywanie, nawarstwienie i gromadzenie doświadczenia”⁶⁹. Nauczanie postulowane przez podręcznik wykluczało obawę, że będzie oderwane od życia i przechodzenia

⁶⁸ Wszystkie elementy zawierają katechezy publikowane przez M. Finkego na łamach „Katechety” w latach 1971–1977 np. 1971: s. 39–45; 1972: s. 55–48, 90–92, 133–135, 189–192; 1973: s. 34–38, 139–142; 1974: s. 38–45, 236–240, 280–285; 1975: s. 91–94, 137–139; 1976: s. 86–89, 89–91, 183–185; 1977: s. 78–82, 83–85; zob. też. B. Jabłońska, *Pierwsza Komunia...*

⁶⁹ B. Jabłońska, *Pierwsza Komunia...*, s. 18.

do nieuchwytnych pojęć czy abstrakcji. Decyduje o tym obwieszczenie Boga skierowane do konkretnego człowieka, żyjącego w określonym czasie i miejscu. Ks. M. Finke podkreślał element przeżycia prawdy, która z tej racji ma większy dynamizm egzystencjalny. Przekaz wiary był dla niego długim procesem, w którym dokonuje się gromadzenie doświadczenia, nawarstwianie, przyswajanie i zapamiętywanie.

Novum podręcznika zaznaczało się w kształtowaniu sumienia dziecka. Moralność, którą przedstawiał, była moralnością refleksyjną, odkrywaną przez dziecko. Kształtowanie sumienia ujmował od strony sytuacji dziecka w świecie współczesnym, a jednocześnie pragnął stanowić pomoc w rozwoju osobistym i społecznym, w wychowaniu do odpowiedzialności eklezjalno-społecznej za swoje życie i odpowiedzialności za budowanie Królestwa Bożego na ziemi. Zwracał uwagę na to, że przykazania Boże pozostają głosem Boga do swego ludu, utrzymują znaczenie ponadczasowe, ale nie wystarczają do pełnego wychowania sumienia chrześcijańskiego. Nie można poprzestać na wyuczeniu i przestrzeganiu dekalogu. Chodzi o wychowanie do odpowiedzialności za dobro, które dokonuje się w świecie, czy za zło, z którym człowiek spotyka się na co dzień w swoim środowisku. Światło w zrozumieniu tych problemów, jak i motywację do zaangażowania człowiek znajduje w Słowie Bożym Starego i Nowego Testamentu. Katecheza winna prowadzić dziecko do pracy nad sobą, do czynienia dobra. Chodzi o zaszczerpienie od najmłodszych lat powołania do działania oparłego na pomocy Bożej, korygowania swych czynów, odwracania się od zła, oraz o pomoc w przyjęciu postawy nawrócenia, a nie budowania lęku przed grzechem.

Język podręcznika był jasny, współczesny i prosty; bliski dziecku, zrozumiały, dostosowany do jego sposobu rozumienia i wyrażania się. Unikając świadomie sformułowań teologicznych, podręcznik pragnął przekazać treść prawd objawionych w sposób dostępny dla współczesnego dziecka.

Podręcznik przyczynił się do zaproponowania nowego nazewnictwa wobec rozpowszechnionego wcześniej określenia „Pierwsza Komunia święta”⁷⁰ oraz zmiany obyczajowości obchodzenia i przeżywania przez dziecko i rodziców tej uroczystości⁷¹. Jednocześnie mimo dostrzeganego novum był niezrozumiany, budził też niepokój. Wysuwano zarzut, że dziecko przygotowywane według tego podręcznika będzie posiadało słabą znajomość nauki chrześcijańskiej lub nie zdobędzie jej w ogóle. Wynikało to z dotychczasowej praktyki przygotowania opierającej się na tradycyjnym katechizmie⁷².

⁷⁰ Taż, *Słownictwo wokół „Pierwszej Komunii”*, „Katecheta” 81 (1971), s. 13–17.

⁷¹ B. Romanowska, *Uroczystość pierwszokomunijna — inaczej*, „Katecheta” 15 (1971), s. 27–32.

⁷² Kuria Metropolitalna w Poznaniu wydała 2 lutego 1972 roku Oświadczenie: „w związku z ukazaniem się książki pt. «Zostań z nami, Panie» i odgłosami na temat tej książki w prasie, wyjaśniamy, że książka ta nie jest katechizmem, gdyż nie odpowiada Wymogom DCG z 1971 r. Jednakże książka ta może służyć jako pomoc katechetyczna i homiletyczna przy duszpasterstwie dzieci”.

Podręcznik mocno akcentował zasadę wierności Bogu i człowiekowi. Choć Bóg i człowiek stanowili zawsze dwa główne faktory katechizacji, to omawiana publikacja ukazuje nową ich relację. Dotychczasowe podręczniki na pierwszym miejscu stawiały treść chrześcijańskiego orędzia. Droga wiodła od orędzia do katechizowanego. Życie dziecka interesowało katechetów bardziej od strony metodycznej, nie stanowiło punktu wyjścia katechezy i nie wchodziło w jej treść.

Po odnowie programu z 1971 roku

Próba nowych poszukiwań po II Soborze Watykańskim oraz opublikowaniu *Ogólnej Instrukcji Katechetycznej* w 1971 roku był też podręcznik *Bóg naszym Ojcem* (Poznań 1978). Pierwsze wydanie jako autora podaje abp. Antoniego Baraniaka. Jako współautorzy zostali wskazani: ks. Alfred Kotlarski, ks. Zbigniew (właściwe imię: Zdzisław) Fortuniak, ks. Józef Pietras, s. Bożena Dudziak. Kolejne wydania nie podawały już autora, a jedynie wskazywano, że został opracowany przez Księżę Archidiecezji Poznańskiej. Podręcznik przeznaczony był dla uczniów I i II klasy szkoły podstawowej przygotowujących się do I Komunii Świętej. Otwierało go słowo arcybiskupa poznańskiego (Antoniego Baraniaka, później Jerzego Stroby), po którym następowały jednostki tematyczne: 32 dla ucznia klasy pierwszej i 58 dla ucznia klasy drugiej. Zamykał go dodatek zawierający: pacierz, inne modlitwy, mały katechizm, rachunek sumienia i pieśni. Poszczególne jednostki tematyczne składały się z: tematu, osnowy egzystencjalno-biblijno-liturgiczno-doktrynalnej, zapamiętam — krótkich zdań zbierających istotne elementy jednostki. Celami, jakie stawiał sobie podręcznik, było wprowadzenie dziecka 7–8-letniego w życie chrześcijańskie, zbliżenie do Osoby Jezusa

Zob. OA XIII 411 (Referat Katechetyczny 1969–1972), „Przewodnik Katolicki” z 30 stycznia 1972 roku pod tekstem W. Koski *Porozmawiamy o nowym katechizmie* zamieścił notatkę: „już po podpisaniu do druku tego numeru Przewodnika Władza Duchowna powzięła decyzję, że nowy katechizm «Panie zostań z nami» nie będzie zakwalifikowany jako podręcznik w parafialnym nauczaniu katechetycznym przed dokonaniem potrzebnych przepracowań i uzupełnień”. Niżej w Od Redakcji czytamy: „Drukując w Przewodniku wybrane odcinki nowego Katechizmu chcemy przede wszystkim dostarczyć Rodzicom materiału i myśli do domowego nauczania wiary, bez którego trudno przecież w ogóle mówić o religijnym wychowaniu dzieci. Na to przeznaczenie cyklu wskazuje jego tytuł: *Msza św. — dzieci — i my*. «I my» — to nowy Katechizm przynosi tyle nowych, świeżych i głęboko katolickich naświetleń, że zainteresuje bez wątpienia także dorosłych niezależnie od ich obowiązków wychowawczych. Uzupełnieniem, rozwinięciem i obrazowym ukazaniem myśli tekstu są w Przewodniku ilustracje — fotografie, którymi staramy się zilustrować każdy odcinek. Na tę stałą rubrykę Przewodnika, która będzie jeszcze kontynuowana przez pewien czas kierujemy uwagę zwłaszcza Rodziców dzieci przygotowujących się do Pierwszej Komunii św., czyli do pełnego uczestnictwa we Mszy św. W tym przygotowaniu okaże się nasza rubryka z pewnością dużą pomocą. Praktycznie można wykorzystać tekst, czytając go głośno wraz z dzieckiem i rozwijając — czy wyjaśniając — podane myśli swoimi słowami — stosownie do potrzeb dziecka i chwili”.

Chrystusa historycznego i żyjącego w Kościele przez poznanie Go i umiłowanie, kierowanie się w życiu Jego prawami oraz bezpośrednio przygotowanie do pełnego, aktywnego i świadomego uczestnictwa we Mszy św. oraz do sakramentu pokuty. Zadania te nie wyznaczały oddzielnych przedmiotów nauczania, ale występowały łącznie, tworząc następujące elementy: biblijny, liturgiczny, eklezjalny, moralny i egzystencjalny. Podręcznik był ubogacony rysunkami bliskimi dziecku na tym etapie rozwojowym. Miały one dopomóc dziecku w przyjęciu i przeżyciu prawdy objawionej.

Tworzono też podręczniki do autorskich programów do katechezy dzieci przedszkolnych: *Jezus z nami. Wprowadzenie w życie wiary dzieci sześciolletnich. Podręcznik dla katechety* (Poznań 1985) s. Eleonory Henschke; tejsze: *Chwalimy Boga. Pierwszy rok wprowadzenia w życie wiary dzieci w wieku przedszkolnym*, cz. 1. Podręcznik dla katechety (Poznań 1986); tejsze: *Jezus z nami. Wprowadzenie w życie wiary dzieci sześciolletnich* (Poznań 1990); tejsze: *Chwalimy Boga. Wprowadzenie w życie wiary dzieci 4–5 letnich*, cz. 2 (Poznań 1990); *Z Jezusem idziemy do Ojca. Katechezy dla dzieci przedszkolnych* Janiny Krajdochy. Ukazały się materiały do katechizacji osób głębiej upośledzonych umysłowo⁷³.

Pierwszymi propozycjami materiałów do tworzonego ogólnopolskiego programu z 1971 roku (któremu z inicjatywy Komisji Katechetycznej Episkopatu Polski przewodniczył ks. M. Finke) były materiały ks. Władysława Koski *Chrystus żyjący w swoim Kościele* opublikowanej w „Katechizmie Religii Katolickiej”, cz. 5 (Poznań 1969; wyd. 4 poprawione i uzupełnione Poznań 1973, 1975), *Wiara i życie chrześcijanina*, cz. 1: *Spotkania z Chrystusem. Materiały do katechez* (Poznań 1983); propozycje metodyczne do materiałów katechetycznych *Wiara i życie chrześcijanina*, cz. I–III (Poznań 1982); *Wiara i życie chrześcijanina*, cz. 2: *Chrystus żyjący w swoim Kościele* (Poznań 1982); tegoż *Wiara i życie chrześcijanina*, cz. 3: *Człowiek wobec problemu wiary* (Poznań 1982); *Wiara i życie chrześcijanina*, cz. 4: *Chrześcijanin w świecie współczesnym* (Poznań 1982); *Do dojrzałości w wierze. Materiały do katechez dorosłych* (Poznań 1998).

Środowisko poznańskie zaproponowało materiały metodyczne dla katechizujących do podręcznika: *Bóg naszym Ojcem* (Poznań 1990); *Bóg naszym Ojcem. Dodatek*. Podręcznik metodyczny dla katechety (Poznań 1991); *Materiały na spotkania z rodzicami dzieci i młodzieży katechizowanej* (Poznań 1987) pod redakcją ks. J. Szpeta. Dla osób katechizujących w szkołach średnich zaproponowano materiały katechetyczne — scenariusze spotkań do ogólnopolskiego programu, rozszerzając go o drugą jednostkę tygodniowo — serię wielokrotnie wznawianą o oddziaływaniu ogólnopolskim „*Życ Prawdą*” z materiałami: *Życ Prawdą. Spotkania z Chrystusem* (Poznań 1992); *Życ Prawdą. Człowiek wobec problemu wiary* (Poznań 1992); *Życ Prawdą. Chrystus żyjący w swoim Kościele*

⁷³ K.M. Lausch, *Katecheza przedkomunijna osób głębiej upośledzonych umysłowo*, Warszawa 1990.

(Poznań 1993); *Życ Prawdą. Chrześcijanin wobec współczesności* (Poznań 1993 pod redakcją ks. Jana Szpeta i współdziałale Danuty Jackowiak oraz ks. Marcela Cogiela). Do współpracy zaproszono katechetów archidiecezji: poznańskiej, gnieźnieńskiej, katowickiej oraz diecezji kaliskiej. Opracowano też materiały dla ucznia: *Życ Prawdą. Spotkania z Chrystusem* (Poznań 1994); *Życ Prawdą. Człowiek wobec problemu wiary* (Poznań 1994); *Życ Prawdą. Chrystus żyjący w swoim Kościele* (Poznań 1994); *Życ Prawdą. Chrześcijanin wobec współczesności* (Poznań 1994).

Ksiądz Stanisław Hartlieb zaproponował materiał przygotowujący dziecko do I Komunii Świętej, ukazując potrzebę nowego spojrzenia na czas przygotowania w świetle posoborowych dokumentów Kościoła oraz konspekty nabożeństw wtajemniczenia i katechezy przeprowadzane przez rodziców w domu: *Pierwsza Komunia Święta. Droga wtajemniczenia w Paschę Chrystusa* (Kraków 1996) i *Msza Wieczerzy Pańskiej i katechezy o Eucharystii. Dodatek* (Kraków 1996).

Wkład w Katechizm Religii Katolickiej i Katechizm Kościoła Katolickiego

W 1964 roku księża Alfred Kotlarski i Marian Wolniewicz zostali powołani na wniosek Komisji Katechetycznej Konferencji Episkopatu Polski w skład podkomisji, której zadaniem było przygotowanie katechizmu ogólnopolskiego zainicjowane w 1961 roku⁷⁴.

Arcybiskup Metropolita Poznański Jerzy Stroba z nominacji Ojca Świętego Jana Pawła II uczestniczył w pracach przygotowawczych powstania Katechizmu Kościoła Katolickiego. W latach 1986–1992 jako członek Komisji ds. Katechizmu przy Kongregacji ds. Nauki Wiary aktywnie pracował przy kolejnych jego redakcjach⁷⁵.

XXI wiek

Wobec nowych poszukiwań — w kierunku integralności

W 1999 i 2000 roku środowisko poznańskie (pod redakcją ks. J. Szpeta i D. Jackowiak), podobnie jak wcześniej, podjęło zadanie tworzenia propozycji nowego programu nauczania, nowych pomocy dydaktycznych do programu ogólnopolskiego.

⁷⁴ S. Bizuń, *Historia...*, s. 98.

⁷⁵ Zob. A. Offmański, *Stroba Jerzy (1919–1999)* [w:] *Słownik katechetyków polskich XX wieku*, red. R. Czekalski, s. 231–232; J. Szpet, *Ksiądz Arcybiskupa Jerzego Strobę posługa katechezie*, „Katecheta” 7–8 (1999), s. 8–11.

W latach 2000–2004 środowisko opracowało liczne pomoce. W katechezie szkolnej były to podręczniki dla ucznia, stosowny do niego przewodnik metodyczny oraz karty pracy dla ucznia: *Słowo Boga jest blisko Ciebie* (Poznań 2000); *Wolni przez miłość* (Poznań 2000); *Żyjąc z innymi dla innych* (Poznań 2001); *W domu Bożym i rodzinie Jezusa* (Poznań 2002); *Powołani przez Boga Ojca* (Poznań 2002)⁷⁶; *Świadek Chrystusa w Kościele* (Poznań 2002); *Bliscy sercu Jezusa* (Poznań 2002); *Umiłowani w Jezusie Chrystusie* (Poznań 2003); *Świadek Chrystusa w świetle* (Poznań 2003); *Jesteśmy dziećmi Boga* (Poznań 2003), *Przyjdź do nas, Panie* (Poznań 2003); *Uświęceni w Duchu Świętym* (Poznań 2004); *Jezusowa wspólnota serc* (Poznań 2004); *Przychodzimy do Pana Boga* (Poznań 2004); *Umiłowani w Jezusie Chrystusie* (Poznań 2005); *Świadek Chrystusa w rodzinie* (Poznań 2004); *Powołani przez Boga Ojca* (Poznań 2005). Materiały opracowane przez katechetów Wielkopolski pod redakcją ks. Jana Szpeta i Danuty Jackowiak były wznawiane każdego roku (do 2014–2016).

Do uczniów w katechezie parafialnej na etapie gimnazjum były adresowane: *Wielkość człowieka stworzonego przez Boga* (Poznań 2002); *Życie w społeczności Kościoła* (Poznań 2003); *Na drodze do dojrzałości chrześcijańskiej* (Poznań 2003).

Komplementarną pomocą w realizacji katechizacji w parafii i rodzinie służyły materiały: *Jesteśmy dziećmi Boga. Katecheza parafialna i celebracje liturgiczne* (Poznań 2003), *Przyjdź do nas, Panie. Katecheza parafialna i celebracje liturgiczne* (Poznań 2003).

Dla dzieci przedszkolnych pomoc stanowiły: *Kochamy Boga. Podręcznik do religii dla dzieci pięcioletnich* (Poznań 2007)⁷⁷; *Cieszymy się Bogiem. Podręcznik dla dzieci czteroletnich* (Poznań 2008). Obydwa także z podręcznikami metodycznymi dla katechety. Pomoc parafialnej katechezie młodzieży szkół ponadgimnazjalnych stanowiły materiały pod redakcją ks. J. Szpeta i ks. Damiana Bryła *Przypatrzcie się powołaniu waszemu* (Poznań 2004).

⁷⁶ Zob. też: D. Jackowiak, J. Szpet, *Realizacja celów kształcenia religijnego w podręcznikach do nauki religii w świetle badań sondażowych (na przykładzie poznańskich podręczników dla klas IV–VI)* [w:] *Katecheza, rodzina, parafia i szkoła*, t. 9: *Wybrane problemy optymalizacji procesu katechetycznego*, red. ciż, Poznań 2011, s. 69–84; J. Szpet, *Kierunki optymalizacji podręcznika do nauki religii. Studium na przykładzie badań podręczników serii poznańskiej dla klas IV–VI szkoły podstawowej* [w:] *Katecheza, rodzina, parafia i szkoła*, t. 9: *Wybrane problemy optymalizacji procesu katechetycznego*, red. D. Jackowiak, J. Szpet, Poznań 2011, s. 85–108.

⁷⁷ Szerzej: D. Jackowiak, J. Szpet, *Materiały katechetyczne dla pięcioletnich dzieci* [w:] *Katecheza, rodzina, parafia i szkoła*, t. 5: *Katecheza w przedszkolu*, red. ciż, Poznań 2011, s. 95–99; zob. też: J. Maciołek, *Analiza procesu wychowania do modlitwy w podręcznikach serii poznańskiej* [w:] *Katecheza, rodzina, parafia i szkoła*, t. 5: *Katecheza w przedszkolu*, red. D. Jackowiak, J. Szpet, Poznań 2011, s. 73–85.

Poznańska seria pomocy dydaktycznych do ogólnopolskiego programu *Życiem odpowiadamy na wezwanie Boże*⁷⁸ przeznaczona była na cztery etapy edukacyjne. Pierwszy obejmował klasy I–III szkoły podstawowej, drugi wspomagał klasy IV–VI szkoły podstawowej, trzeci dotyczył gimnazjum, a czwarty przypadał na szkoły ponadgimnazjalne. Etap trzeci był wyposażony w zestaw podręcznikowy dla ucznia i nauczyciela religii każdej z trzech klas. Pozostałe w roku szkolnym 2002/2003 miały pomoce do pierwszego rocznika, a w następnych latach były sukcesywnie uzupełniane, zgodnie z wdrażaną zmianą programową w nauczaniu religii. Opracowano program i serię podręczników do katechezy dzieci przedszkolnych⁷⁹.

Omawiane publikacje zostały opracowane w oparciu o oraz w pełni podejmując cel katechizacji wyznaczony w *Dyrektorium ogólnym o katechizacji* z 1997 roku, *Podstawę programową katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*⁸⁰, *Program nauczania religii*⁸¹. Zarówno program, jak i seria podręczników zmierzały do tego, by uczeń w wolnej i osobistej decyzji przyjął Objawienie Boże jako normę kształtującą jego życie oraz odpowiedział na wezwanie świadectwem w środowisku życiowym. W realizacji tego, uwzględniając adresatów i środowisko lekcji religii, jako niezbędne uznano wykorzystanie wiedzy z zakresu psychologii rozwojowej i pedagogiki oraz założenia reformy edukacji w Polsce, a szczególnie w zakresie zadań szkoły i osiągnięć uczniów.

Do siedmiu najistotniejszych założeń stojących u podstaw programu i serii podręczników należały: wierność i uzdalnianie do odczytania Słowa Bożego, niezbędność wymiaru ewangelizacyjnego katechezy, uznanie ucznia za podmiot działań katechetycznych, integralność celu, treści i procesu katechetycznego, uznanie szkoły jako środowiska nauki religii, podjęcie dialogu interdyscyplinarnego i korelacji międzyprzedmiotowej, niezbędność współpracy ze środowiskami wychowawczymi: rodziną i parafią. Program prawdę teologiczną wyrażał językiem egzystencjalnym. Charakter interpretacyjno-ewangelizacyjny był widoczny w tytułach roczników, bloków i poszczególnych hasłach. Wertykalny wymiar zbawienia przyjmował w nim wymiar horyzontalny, interpretacji ludzkich

⁷⁸ *Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski*, Kraków 2001; zob. też: J. Szpet, *Idee przewodnie i merytoryczne poznańskiej serii podręczników do programu: Życiem odpowiadamy na wezwanie Boże* [w:] *Organizacja warsztatu pracy nauczyciela religii*, red. D. Jackowiak, J. Szpet, Poznań 2002, s. 57–63; D. Jackowiak, *Założenia konstrukcyjne poznańskiej serii podręczników do nauki religii* [w:] *Organizacja warsztatu pracy nauczyciela religii*, red. D. Jackowiak, J. Szpet, Poznań 2002, s. 64–70.

⁷⁹ Zob. D. Jackowiak, *Program kształcenia religijnego dla dzieci 3–6 letnich: Jesteśmy dziećmi Pana Boga* [w:] *Katecheza, rodzina, parafia i szkoła*, t. 1: *Tożsamość polskiej katechezy*, red. J. Szpet, Poznań 2003, s. 117–124.

⁸⁰ Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2001.

⁸¹ *Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski*, Kraków 2001.

doświadczeń; ukazywania wezwania Bożego oraz sensu ludzkiego życia i działalności w świetle Objawienia Bożego. Przybliżał obecnego i działającego Boga w ludzkim życiu. Proponował patrzeć na życie jako znak zbawczej miłości Boga i czytać „znaki czasu”, w których objawia się Jego wola. Zakładał integrację wiedzy o prawdach religijnych i moralnych z praktyką życia, osobistym zaangażowaniem i decyzją woli.

Kryterium doboru materiału do poszczególnych roczników, na wszystkich etapach edukacyjnych, stanowił uczeń: jego możliwości, pytania, optymalne momenty wrażliwości na wartości. Obok kryterium potrzeb ucznia było kryterium teologiczne, trwałości wiedzy, jej przydatności i przyswajalności oraz motywacyjne. Jako źródło treści uznano Słowo Boże zawarte w Piśmie Świętym i Tradycji, medytowane i coraz głębiej rozumiane za pośrednictwem zmysłu wiary całego Ludu Bożego pod przewodnictwem Urzędu Nauczycielskiego Kościoła, celebrowane w liturgii, jaśniejące w życiu Kościoła przede wszystkim w świadectwie chrześcijan, pogłębiane w refleksji teologicznej, ukazywane w autentycznych wartościach religijnych i moralnych (por. DOK 94–95).

Wiedza biblijna przybliżona została na szerokim tle kontaktów historycznych, geograficznych i przyrodniczych. Miały one dopomóc dziecku w zrozumieniu określonych zdarzeń czy postaw bohaterów biblijnych. Ukazanie historii zbawienia poszerzone o informacje z nauk pomocniczych miało służyć budowaniu obrazu objawiającego się Boga Ojca, Stworzyciela, Opiekuna, Prawodawcy, obiecującego Zbawiciela. To z kolei winno zaowocować nawiązaniem głębokiej więzi ucznia z Panem Bogiem.

W tym kontekście uwidaczniał się drugi zasadniczy cel, jakim było zwrócenie uwagi na egzystencjalną wartość historii zbawienia. Realizacja założenia wymagała wprowadzenia w lekturę tekstów biblijnych oraz uzdolnienia do przyjęcia zawartego w nich przesłania. Wprowadzone do programu postacie biblijne i wydarzenia z ich życia odgrywały rolę wzorców osobowych: postawy wiary i moralności stanowiące życiowe drogowskazy przy poszukiwaniu przez katechizowanych wzorców własnego życia. Nadto mają wyzwać chęć naśladowania i identyfikowania się z nimi w pracy nad własnym charakterem. Zamysłem było też kształtowanie umiejętności czynnego włączenia się w życie Kościoła i liturgię, a z nim związany jest kolejny, jakim jest kształtowanie postawy otwarcia się na Boga w modlitwie.

Poznański program nauki religii dla gimnazjum zatytułowany: *Przyjąć blask Bożej Prawdy*⁸² w pełni realizował założenia *Podstawy programowej katechezy Kościoła katolickiego w Polsce* oraz wpisywał się w program *Życiem odpowiadamy na wezwanie Boże*. Zakładał on katechezę towarzyszącą człowiekowi w jego dojrzwaniu, ustalając cele i dobierając materiał nauczania. Uczeń to człowiek w rozwoju, zastanawiający się nad sobą, sensem życia oraz własną wiarą; potrze-

⁸² J. Szpet, D. Jackowiak, *Przyjąć blask Bożej Prawdy*, Poznań 2002.

bujący pomocy w rozwiązywaniu problemów ludzkich oraz wpływających z sytuacji środowiskowych. Program podjął wymóg integralności procesu katechetycznego; zakładał doprowadzenie uczniów, na zakończenie nauki w gimnazjum, do sakramentu bierzmowania. Ideę przewodnią programu określał tytuł: *Przyjąć blask Bożej Prawdy*. Program poszczególnych roczników koncentrował się wokół następujących haseł: Klasa I — *Słowo Boga jest blisko Ciebie*; klasa II — *Wolni przez miłość*, klasa III — *Żyjąc z innymi, dla innych*. Kanwę konstrukcji programu w klasach gimnazjum stanowiło doświadczenie ucznia oraz Boże wezwanie.

Ósmego marca 2010 roku została przyjęta modyfikacja podstawy programowej z 2001 roku, a w ślad za nią programu nauczania religii. Powstały *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce* oraz *Program nauczania religii*⁸³. Nowelizacja dokumentów dyktowana była koniecznością dostosowania nauczania religii do zmian zachodzących w strukturze świeckich programów nauczania oraz potrzebą usunięcia niedoskonałości.

Środowisko poznańskie czynnie uczestniczyło w tworzeniu podstawy i programu oraz ukazujących się równolegle na czternaście lat nauczania pomocy w postaci pakietów edukacyjnych, w skład którego każdego roku wchodziły: podręcznik dla ucznia, przewodnik metodyczny oraz karty pracy. Były to pomoce pod redakcją ks. Jana Szpeta i Danuty Jackowiak: *Jesteśmy w rodzinie Pana Jezusa* (Poznań 2011); *Jesteśmy dziećmi Bożymi, Podręcznik dla dzieci pięcioletnich* (Poznań 2011); *Jestem chrześcijaninem* (Poznań 2011); *Spotkanie ze Słowem* (Poznań 2011); *Moje miejsce w Kościele* (Poznań 2011); *Pan Bóg kocha dzieci. Podręcznik dla dzieci trzyletnich i czteroletnich* (Poznań 2012); *Pan Bóg kocha dzieci. Poradnik metodyczny katechezy dla dzieci trzyletnich i czteroletnich* (Poznań 2012); *Kochamy Pana Jezusa* (Poznań 2012); *Wierzę w Boga* (Poznań 2012); *Aby nie ustać w drodze* (Poznań 2012); *Moje miejsce w świecie* (Poznań 2012); *Przyjmujemy Pana Jezusa* (Poznań 2013); *Jestem chrześcijaninem* (Poznań 2013); *Życ w miłości Boga* (Poznań 2013); *Moje miejsce w rodzinie* (Poznań 2014). Podręczniki były wznawiane do 2017 roku.

Podjęta przez arcybiskupa Stanisława Gądeckiego inicjatywa katechezy dorosłych zaowocowała dwoma pozycjami serii „Katecheza dorosłych w Archidiecezji Poznańskiej”: *Chrzest. Przygotowanie rodziców i chrzestnych do sakramentu chrztu świętego dzieci* (Poznań 2011) oraz *Eucharystia. Przygotowanie rodziców dzieci klas I–II przed Pierwszą Komunią Świętą* pod redakcją bp. D. Bryla i ks. A. Filipiaka (Poznań 2013). W 2014 roku (Poznań) ks. Piotr Ostański opublikował *Kazania katechizmowe*, Beata Nadolna zaś opublikowała *Pozwólcie dzieciom. Program przygotowania dziecka do wczesnej Pierwszej Komunii Świętej* (Poznań 2015).

⁸³ Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2010; Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski, *Program nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i szkołach*, Kraków 2010.

*

1050. rocznica powstania biskupstwa w Poznaniu stanowi okazję, by spojrzeć na wkład tego środowiska w kształtowanie posługi katechetycznej nie tylko w Wielkopolsce, ale i poza jej granicami, także Polski. W nich wyrażała się wrażliwość na aktualne problemy, troska o adekwatną odpowiedź w zróżnicowanych okolicznościach polityczno-społecznych, eklezjalno-teologiczno-katechetycznych. W opracowaniu niniejszym podjęto jedynie wybrane zagadnienia charakterystyczne dla poszukiwań poszczególnych epok.

Ojciec Święty Jan Paweł II podczas II pielgrzymki do Polski, 20 czerwca 1983 roku w Poznaniu w słowach pozdrowienia na zakończenie Mszy św. powiedział:

Pragnę do tych pozdrowień dodać właśnie tu, w Poznaniu, jeszcze szczególne pozdrowienia dla wszystkich katechetów i katechetek, duchownych, a zwłaszcza świeckich. Poznań jest wielkim ośrodkiem katechetycznym, jest ośrodkiem myśli katechetycznej. Pragnę właśnie stąd pozdrowić wszystkich katechetów i katechetki, zarówno archidiecezji, jak i całej Polski⁸⁴.

The Tradition of Catechisms and Textbooks for Catechesis in Great Poland

Summary

The 1050 anniversary of the first bishopric in Poznań has become an opportunity to reflect on the contribution of the representatives of Great Poland to catechetical activity in Poland. The article presents several outstanding personages and their works: catechisms as well as textbooks for catechesis and religious education. The circumstances in which these works were created and their merits are described.

Keywords

catechesis, religious education, catechism, textbook for religious education

Słowa kluczowe

katecheza, nauka religii, katechizm, podręcznik do nauki religii

Skróty zastosowane w artykule

- DCG — Kongregacja ds. Duchowieństwa, Ogólna instrukcja katechetyczna, Watykan 1971
 DOK — Kongregacja ds. Duchowieństwa, Dyrektorium ogólne o katechizacji, Watykan 1997 (Poznań 1998)
 KDW — *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*
 OA — Akta Ordynariatu Arcybiskupiego i Zespół akt arcybiskupa Antoniego Baraniaka

⁸⁴ Jan Paweł II, *Pokój Tobie, Polsko Ojczyzno moja. Znów na polskiej ziemi*, Watykan 1983, s. 130.

Bibliografia

- Amato A., *Il catechismo nella storia della Chiesa. Un sintetico sguardo storico* [w:] *Catechismo della Chiesa Cattolica Testo integrale e commento teologico*, a cura di R. Fisichella, Casale Monferrato 1993.
- Bernacki L., *Najdawniejszy pomnik katechizmu polskiego*, „Pamiętnik Literacki” 9 (1910), s. 317–319.
- Bizuń S., *Historia powstania „Katechizmu Religii Katolickiej”*, „Katecheta” 17 (1973), s. 95–107.
- Błachnicki F., *Od antropocentrycznej do teocentrycznej katechezy*, „Katecheta” 9 (1965) 6, s. 206–215.
- Brzozowski M., *Teoria kaznodziejstwa* [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, red. M. Recho-wicz, t. 2, cz. 1, Lublin 1975, s. 363–428.
- Chodyński S., *Katechizm* [w:] *Encyklopedia Kościelna*, t. X, Warszawa 1877, s. 209–228.
- Finke M., *Msza święta — główny temat przygotowania do I Komunii św.*, „Katecheta” 15 (1971), s. 6–13.
- Finke M., *Szkice katechez do „Katechizmu Podstawowego” ks. dr Piotrowskiego*, „Miesięcznik Kościelny”, R: 1948, s. 295–312, 349–366, 399–412, 432–446; R: 1948, s. 27–39, 64–79, 152–160, 187–200, 224–240, 250–269, 305–311, 331–342, 398–423.
- Herbest B., *Nauka prawego chrześcijanina przez Herbesta Kaznodzieje i Kanonika Poznańskiego napisana. Jako pożyteczne są człowiekowi chrześcijańskiemu te księgi, patrz na drugiej stronie. Zaiste są jakoby cornucopiae (iż w nich wszystkie potrzebne rzeczy najdzie) człowieka chrześcijańskiego. Przedmowa też jaśnie i dowodnie pokaże, która jest prawa wiara chrześcijańska. Z rejestrem dostatecznym. W Krakowie: u Mateusza Siebeneichera. Roku 1566.*
- Jabłońska B., *Pierwsza Komunia — o co w niej chodzi*, „Katecheta” 79 (1970), s. 202–207.
- Jabłońska B., *Słownictwo wokół „Pierwszej Komunii”*, „Katecheta” 81 (1971), s. 13–17.
- Jabłońska B., *Struktura jednostki metodycznej*, „Katecheta” 15 (1971) 1, s. 18–27.
- Jackowiak D., *Program kształcenia religijnego dla dzieci 3–6 letnich: Jesteśmy dziećmi Pana Boga* [w:] *Katecheza, rodzina, parafia i szkoła*, t. 1: *Tożsamość polskiej katechezy*, red. J. Szpet, Poznań 2003, s. 117–124.
- Jackowiak D., Szpet J., *Materiały katechetyczne dla pięcioletnich dzieci* [w:] *Katecheza, rodzina, parafia i szkoła*, t. 5: *Katecheza w przedszkolu*, red. ciż, Poznań 2011, s. 95–99.
- Jackowiak D., Szpet J., *Realizacja celów kształcenia religijnego w podręcznikach do nauki religii w świetle badań sondażowych (na przykładzie poznańskich podręczników dla klas IV–VI)* [w:] *Katecheza, rodzina, parafia i szkoła*, t. 9: *Wybrane problemy optymalizacji procesu katechetycznego*, red. ciż, Poznań 2011, s. 69–84.
- Jan Paweł II, *Pokój Tobie, Polsko Ojczyzno moja. Znów na polskiej ziemi*, Watykan 1983.
- Jan Paweł II, *Wierzę w Boga Ojca Stworzyciela*, Citta del Vaticano 1987.
- Język polski w nauce religii (1887–1895)*, OA VIII, s. 346.
- Jougan A., *Nauki katechizmowe w Polsce*, Lwów 1903.
- Katechizm rzymsko-katolicki X.J. Deharbe TJ dla doroslejszej młodzieży przełożony na język polski przez X. E. Likowskiego*, Poznań w komisie księgarni J.K. Żupańskiego 1864.
- Katholischer Katechismus oder Lehrbegriff nebst einem kurzen Abriss der Religionsgeschichte von Anbeginn der Welt bis unsere Zeit. Für die Jugend sowohl als für Erwachsene*, Regensburg 1847.
- Klawek A., *Z dziejów teologii katolickiej w Polsce*, Kraków 1948.

- Kłoczowski J., *Wspólnoty zakonne w średniowiecznej Polsce*, Lublin 2010.
- Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski, *Program nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i szkołach*, Kraków 2010.
- Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2001.
- Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2010.
- Koska W., *Porozmawiajmy o nowym katechizmie*, „Przewodnik Katolicki” z 30 stycznia 1972, s. 37–38.
- Kreutzwald H., *Zur Geschichte des Biblischen Unterrichts und zur Formgeschichte des Biblischen Schulbuches*, Freiburg 1957.
- Kurzer römisch-katholischer Katechismus nach dem polnischen Katechismus des Weihbischofes dr. E. Likowski für die Erzdiozesen Gnesen und Posen*, Posen 1895.
- L., *O Katechizmach polskich, a w szczególności o katechizmie dyecezalnym*, *Gazeta Kościelna* 1845, s. 305–308.
- Langner W., *Katechizm (kryteria)* [w:] *Słownik Katechetyczny*, red. J. Gevaert, K. Misiaszek, Warszawa 2007, s. 470–473.
- Lausch K.M., *Katecheza przedkomunijna osób głębiej upośledzonych umysłowo*, Warszawa 1990.
- Likowski E., *Katechizm rzymsko-katolicki X.J. Deharbe TJ dla doroslejszej młodzieży przełożony na język polski przez X. E. Likowskiego*, Poznań w komisie księgarni J.K. Żupańskiego 1864.
- Linetty J., *Antoni z Napachania (1494–1561) rektor Akademii Krakowskiej*, Napachanie 2015.
- Maciołek J., *Analiza procesu wychowania do modlitwy w podręcznikach serii poznańskiej* [w:] *Katecheza, rodzina, parafia i szkoła*, t. 5: *Katecheza w przedszkolu*, red. D. Jackowiak, J. Szpet, Poznań 2011, s. 73–85.
- Mazurkiewicz K., *Benedykt Herbest. Pedagog — organizator szkoły polskiej XVI wieku, kaznodzieja — misjonarz doby Reformacji*, Poznań 1925.
- Mazurkiewicz K., *Najstarszy katolicki katechizm polski*, „Przegląd Teologiczny” 6 (1925) 2, s. 187–220.
- Murawski R., *Historia katechezy*, cz. II, t. I: *Katecheza w średniowieczu*, Warszawa 2015.
- Noskovic J., *Methodus practica catechizandi rudes de symbole fidei ad usum Catechismi Romani seu parochorum*, Poznań 1678.
- Offmański A., *Stroba Jerzy (1919–1999)* [w:] *Słownik katechetyków polskich XX wieku*, red. R. Czekalski, Warszawa 2003, s. 231–232.
- Osiął W., *Historia katechizmu. Geneza i rozwój katechizmu w Kościele katolickim od I do XVI wieku*, Warszawa 2013.
- Pawlik W., *Katechizmy w Rzeczypospolitej od XVI do XVIII wieku*, Lublin 2010.
- Piotrowski S., *Katechizm podstawowy*, Poznań 1947.
- Powodowski H., *Katechizm Kościoła powszechnego. Nauki do zbawienia potrzebniejsze, z dowodów Pisma Świętego, snadną a dokładną krótkością zamykający. Pastyrom duchownym do nauki kościelnej, gospodarzom do ćwiczenia domowego i wszelkiego stanu krześcijanom książki barzo pożyteczne, jako to z przedmowej i rejestru ich obaczysz, teraz nowo spisane i wydane przez Księdza Hieronima Powodowskiego, Kanonika Poznańskiego. W Poznaniu 1577*, egzemplarz w Bibliotece Kórnickiej, Cim.O.329.
- Romanowska B., *Uroczystość pierwszokomunijna — inaczej, „Katecheta”* 15 (1971), s. 27–32.
- Rusiecki M., *Przedmiot katechezy potrydenckiej w Polsce (1566–1699)*, Lublin 1996.

- Rydzewski J., *Z badań nad rozwojem języka polskiej katechezy powojennej*, „Katecheta” 21 (1977), s. 102–107.
- Słowiński J.Z., *Katechizmy katolickie w języku polskim od XVI do XVIII wieku*, Lublin 2005.
- Sz., *Benedykt Herbest katecheta z XVI wieku*, „Pamiętnik religijno-moralny” 5 (1860).
- Szpet J., *Historia biblijna i typy jej podręczników w nauczaniu katolickim w Wielkim Księstwie Poznańskim w porównaniu z nauczaniem biblijnym w Niemczech*, Poznań 1992.
- Szpet J., *Idee przewodnie i merytoryczne poznańskiej serii podręczników do programu: Życiem odpowiadamy na wezwanie Boże* [w:] *Organizacja warsztatu pracy nauczyciela religii*, red. D. Jackowiak, J. Szpet, Poznań 2002, s. 57–63.
- Szpet J., *Kierunki optymalizacji podręcznika do nauki religii. Studium na przykładzie badań podręczników serii poznańskiej dla klas IV–VI szkoły podstawowej* [w:] *Katecheza, rodzina, paraafia i szkoła*, t. 9: *Wybrane problemy optymalizacji procesu katechetycznego*, red. D. Jackowiak, J. Szpet, Poznań 2011, s. 85–108.
- Szpet J., *Księdza Arcybiskupa Jerzego Stroby posługa katechezie*, „Katecheta” 7–8 (1999), s. 8–11.
- Szpet J., *W służbie Bogu i człowiekowi. Wybrane obszary wkładu Wielkopolan w katechezie*, Poznań 2016.
- Szpet J., Jackowiak D., *Przyjąć blask Bożej Prawdy*, Poznań 2002.
- The Lay Folks' Catechism or the English and Latin versions of Archbishop Thoresby's Instruction for the People together with a Wycliffite Adaptation of the same and the corresponding canons of the Council of Lambeth. With Introduction, Notes, Glossary, and Index by the late Thomas Frederic Simmons M.A. [...] and Henry Edward Nolloth D.D. [...]*, London 1901.
- Wolny J., *Materiały do nauczania wiary w Polsce średniowiecznej*, „Analecta Cracoviensia” 27 (1995), s. 653–659.
- Wolny J., *Z dziejów katechezy* [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 1, red. M. Rechowicz, Lublin 1974, s. 149–210.
- Zostań z nami, Panie*, red. M. Finke, Poznań 1971.